

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ - ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΧΩΡΟ

Ntína Baïou*, Nicky Gregson, Kirsten Simonsen*****

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο περιλαμβάνει μια επισκόπηση της συζήτησης γύρω από τη σχέση οικονομίας - κουλτούρας, όπως αυτή ασκείται σήμερα στα πλαίσια των ευρωπαϊκών επιστημονικών κύκλων που ασχολούνται με τις μεταβολές του αστικού και περιφερειακού χώρου, διερευνά ορισμένες από τις βασικές θεωρητικές ανεπάρκειες της συζήτησης αυτής και προτείνει έναν τρόπο για να προχωρήσει παραπέρα. Το άρθρο ξεκινά εντοπίζοντας τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους γίνονται αντιληπτές στα πλαίσια αυτού του διαλόγου η οικονομία και η κουλτούρα, αλλά και οι δεσμοί οικονομίας - κουλτούρας, υποστηρίζοντας ότι, ενώ υποτίθεται πως πρόκειται για μια συζήτηση γύρω από τη συνάρθρωση των δύο, στην πράξη δίνεται προβάδισμα είτε στην οικονομία είτε στην κουλτούρα. Μετά από μια κριτική του επιχειρήματος περί «οικονομίας - κουλτούρας ως διαφοροποιητικών λογικών», διατυπώνουμε κάποιες ελάχιστες προϋποθέσεις για τη θεωρητική σύνθεση οικονομίας και κουλτούρας. Αυτές συνεπάγονται την απόδοση ίσης βαρύτητας στις δύο έννοιες, την τοποθέτηση των διαφόρων σημασιοδοτήσεων στο επίκεντρο της έρευνας και την αντιμετώπιση σημασιοδοτήσεων και πρακτικής ως αδιαχώριστων εννοιών. Στη συνέχεια αναλύουμε αυτή την προσέγγιση στο επίπεδο των επιμέρους περιπτώσεων, χρησιμοποιώντας μια σειρά παραδειγμάτων που αφορούν από υλικά αγαθά μέχρι «παραγωγικές» πρακτικές και διαδικασίες κατανάλωσης και ανταλλαγής.

Moving beyond Oppositional Talk in the European Geographical Debate about Economy and Culture

Dina Vaiou, Nicky Gregson, Kirsten Simonsen

ABSTRACT

This paper provides an overview of the economy - culture debate, as currently rehearsed within European urban and regional change circles, explores some of the key theoretical inadequacies of this debate, and outlines and illustrates one possible way of moving this debate forward. The paper begins by identifying the different ways in which economy and culture, and economy - culture articulations, are thought about within this debate and by arguing that what purports to be a debate about articulation collapses in practice into the respective privileging of either culture or economy. Subsequently, after a critique of the economy - culture as differential logics argument, we forward what we consider to be the minimal conditions for conjoining economy and culture theoretically. These entail according economy and culture equivalent conceptual standing, centring meaning and seeing meaning and practice as conceptually inseparable. We then illustrate this approach at the level of particularities, using a range of examples which span commodities, 'productive' practices and processes of consumption and exchange.

* Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, ΕΜΠ, e-mail: divaiou@central.ntua.gr.

** Department of Geography, University of Sheffield, Μεγάλη Βρετανία, e-mail: N.Gregson@Sheffield.ac.uk.

*** Department of Geography, Roskilde University, Δανία, e-mail: kis@ruc.dk.

* Το κείμενο αυτό οφείλει τις απαρχές του σε πέντε μέρες ηρεμίας στη Lake District. Μια πρώτη μορφή είχε παρουσιαστεί στο σεμινάριο της Πάρου «Towards a Radical Cultural Agenda for European Cities and Regions», Πάρος, Σεπτέμβριος 1999. Μια επόμενη επεξεργασία δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Antipode* (33: 4/2001), στα πλαίσια σχετικού αφιερώματος. Ευχαριστούμε όσες/ους συμμετείχαν στο σεμινάριο για τα χρήσιμα σχόλιά τους, καθώς και τον Peter Jackson, τον Κωστή Χατζημιχάλη, τον Phil Crang και τον Kris Olds για τις παρατηρήσεις τους σε διάφορες φάσεις επεξεργασίας του κειμένου.

1. Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό ξεκίνησε σαν μια απόπειρα παρέμβασης στη θεωρητική συζήτηση γύρω από τη σχέση οικονομίας - κουλτούρας. Το σημείο εκκίνησης του – κάτι το οποίο, σε τελική ανάλυση, δεν προσέξαμε αρκετά σ' εκείνη τη φάση – ήταν μια αίσθηση δυσαρέσκειας για το περιεχόμενο και την κατεύθυνση της συζήτησης, όπως αυτή διεξαγόταν στα πλαίσια του ευρωπαϊκού επιστημονικού δικτύου μελέτης των μεταβολών του αστικού και περιφερειακού χώρου.¹ Συγκεκριμένα, ο προβληματισμός μας είχε δύο σκέλη. Κατ' αρχάς, μεγάλο μέρος της συζήτησης έχει λάβει χώρα παίρνοντας ως δεδομένο ότι ό-λες/οι γνωρίζουμε και καταλαβαίνουμε τη σημασία των όρων «κουλτούρα» και «οικονομία». Επιπλέον, φαίνεται πως υπάρχει η σιωπηρή παραδοχή πως μοιραζόμαστε τις ίδιες έννοιες και ιδέες όταν χρησιμοποιούμε τους όρους αυτούς. Ωστόσο κάτι τέτοιο απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Λαμβάνοντας υπόψη τον εύστοχο και συχνά επαναλαμβανόμενο χαρακτηρισμό του Raymond Williams (1983) για την κουλτούρα («culture») ως μια από τις πιο δύσκολες λέξεις της αγγλικής γλώσσας, η παραπάνω παραδοχή αποδεικνύεται αμφισβητήσιμη, ενώ οι διαφορετικές εκδοχές για το τι εκφράζεται και περιλαμβάνεται στον όρο «οικονομία» αποκαλύπτουν από μόνες τους παρόμοια, αν όχι πανομοιότυπα, προβλήματα και σ' αυτή την κατεύθυνση.²

Δεύτερον, η ίδια η συζήτηση μοιάζει να κρατάει σε απόσταση τις έννοιες που υποτίθεται ότι επιδιώκει να συνθέσει. Οι συμμετέχοντες φαίνεται πως μπαίνουν στο διάλογο με φανερό ή άρρητο στόχο να καταδείξουν την ιδιαιτε-ρη σημασία είτε της οικονομίας είτε της κουλτούρας, παρά με στόχο να συζητήσουν τη συνάρθρωση των δύο. Έτσι, ευρωπαϊκά σεμινάρια και συνέδρια ξεκινούν με εκκλήσεις από κοινού (συνήθως από εκπροσώπους της κάθε «πλευ-ράς») για την επίτευξη μιας σύνδεσης ανάμεσα στην οικονομία και την κουλ-τούρα, εκκλήσεις που όμως ακολουθούνται από διχασμό, καθώς η κάθε ομά-δα αποσύρεται σε συζητήσεις στο εσωτερικό της δικής της ακαδημαϊκής κοι-νότητας. Αποτέλεσμα όλης αυτής της δραστηριότητας είναι η επαναφορά σε διαχωρισμένες και ορισμένες φορές μέχρι και αντιθετικές θεωρήσεις για την οικονομία και την κουλτούρα.

Αυτό το θέμα της αντιθετικής αντίληψης, το ερώτημα «ποια οικονομία για ποια κουλτούρα;», και η αναπαραγωγή του μέσα από την ακαδημαϊκή πρακτική μάς έκανε να επανεξετάσουμε πολλές φορές τις απόψεις μας. Στην επόμενη ενό-τητα του άρθρου συζητάμε σε βάθος αυτές τις μορφές της αντιδιαστολής και επι-χειρούμε να εντοπίσουμε τους λόγους για τους οποίους η συζήτηση γύρω από το θέμα οικονομία - κουλτούρα έχει πάρει αυτό το δρόμο. Στην τρίτη ενότητα σκια-γραφούμε μια δυνατότητα εξόδου από το αδιέξοδο. Αυτό μας επαναφέρει στον προηγούμενο και αρχικό μας προβληματισμό – να καταδείξουμε ποιες ακριβώς προϋποθέσεις πρέπει να πληρούνται προκειμένου να προχωρήσουμε στη θεω-ρητική συνάρθρωση οικονομίας και κουλτούρας. Στην τέταρτη ενότητα κάνουμε ένα βήμα πίσω απ' αυτούς τους προβληματισμούς και εξετάζουμε, μέσα από μια σειρά ειδικά επιλεγμένων παραδειγμάτων, τι ακριβώς συνεπάγονται αυτά τα επιχειρήματα σε επιμέρους περιπτώσεις. Πρόκειται για μια κίνηση τακτικής από την πλευρά μας, με την οποία προσπαθούμε να δείξουμε ότι τα επιχειρήματά μας ισχύουν όχι μόνο για πρακτικές και δραστηριότητες που παραδοσιακά χα-ρακτηρίζονται «μη οικονομικές», αλλά και για ερωτήματα που αφορούν οικονο-μικές πρακτικές – και μάλιστα με τον ίδιο καθοριστικό τρόπο.

1. Αν και κάθε άλλο παρά τυποποιημέ-νη, η ακαδημαϊκή ομάδα στην οποία ανα-φερόμαστε εδώ έχει ορισμένες ιδιότητες και χαρακτηριστικά που επιτρέπουν να αναφερόμαστε σ' αυτήν ως δίκτυο, ιδίως τακτικές συναντήσεις που πάντα περιλαμ-βάνουν ένα σταθερό πυρήνα συμμετεχό-ντων και που είναι οργανωμένες γύρω από τη συζήτηση κοινά αποδεκτών θεμάτων. Οι σχέσεις οικονομίας - κουλτούρας είχαν θε-ματική προτεραιότητα στα σεμινάρια του Αιγαίου του 1996 και του 1999 και στο δεύ-τερο συνέδριο του EURS το 1998, και έχουν κεντρικό ρόλο στα γραπτά που προέρχο-νται από το δίκτυο αυτό (Gregson, Simonsen & Vaiou 1999, Le Galès 1999, Sayer 1999, Shields 1999, Simonsen 1999, Tomlinson 1999, Vaiou 1999).

2. Βλ. για παράδειγμα, τις διαφορετι-κές σημασίες που έχει ο όρος «οικονομία» στα κείμενα των Pugliese (1993), Baïou & Χατζημιάλη (1997) και Ybarrá (1998), κα-θένα από τα οποία αντλεί εμπειρίες από τόπους όπου δεν έχουν επικρατήσει τα βο-ρειοευρωπαϊκά πρότυπα.

2. Οικονομία - κουλτούρα: αντιπαράθεση και αναπαραγωγή των αντιθέσεων

Η ευρωπαϊκή συζήτηση περί οικονομίας - κουλτούρας έχει εξελιχθεί με κάποιες λεπτές διαφορές σε σχέση με αντίστοιχες, αλλά ως επί το πλείστον αγγλόφωνες, συζητήσεις γύρω από την κατανάλωση, την πολιτισμική στροφή ή τη «νέα» οικονομική γεωγραφία. Δύο είναι τα σημεία που επιτρέπουν να καθορίσουμε τη φύση αυτών των διαφοροποιήσεων, και απαιτούν και τα δύο κάποια προκαταρκτική ανάλυση. Το ένα είναι ότι οι ρητές επιδιώξεις στα πλαίσια του ευρωπαϊκού διαλόγου περί οικονομίας - κουλτούρας επικεντρώνονται σταδιακά σε εκκλήσεις για «συνάρθρωση» των δύο. Αλλού, αντίθετα, και με λίγες αξιόλογες εξαιρέσεις [βλ. π.χ. την αντιπαράθεση του Crang (1997) με τον Sayer (1997)], η συνάρθρωση δεν αποτελεί άμεσο στόχο. Πράγματι, όπως έχουν παρατηρήσει κάποιες/οι εκ των υστέρων, ο σιωπηρός στόχος μεγάλου μέρους της σχετικής βιβλιογραφίας φαίνεται πως είναι να χρησιμοποιήσει την πολιτισμική στροφή προκειμένου να περιθωριοποιήσει ή να αποκηρύξει το οικονομικό στοιχείο. Ένα δεύτερο σημείο, σε σχέση με τα παραπάνω, είναι ότι ο κυρίαρχος τρόπος σκέψης μέσα στο ευρωπαϊκό δίκτυο που προαναφέραμε ήταν και εξακολουθεί να είναι η πολιτική οικονομία.³ Για άλλη μια φορά, αυτό το υπόβαθρο διαφέρει από εκείνο των σχετικών αγγλόφωνων αναλύσεων όπου, για λόγους που έχουν να κάνουν με την αυξανόμενη επιρροή του μεταστρουκτουραλισμού από τη μια μεριά, και με ορισμούς της οικονομίας βασισμένους στην παραγωγή από την άλλη, η πολιτική οικονομία βρίσκεται περισσότερο στη θέση του αμυνόμενου (Amin & Thrift 2000).

Αντιλαμβανόμαστε τη «συνάρθρωση» ως μια λέξη ή όρο με πολύ συγκεκριμένες συνδηλώσεις, ευρύτερες και πολύ πιο ισχυρές από τις έννοιες της σύγκλισης ή της συμπαράθεσης, οι οποίες χαρακτηρίζουν κάποιες συμβολές στη βιβλιογραφία περί οικονομίας - κουλτούρας. Επιπλέον, η συνάρθρωση είναι από τους όρους εκείνους που κουβαλούν σημαντικό θεωρητικό φορτίο και προδίδουν προηγούμενες θεωρητικές επενδύσεις, εν προκειμένω την κληρονομιά του αλτουσεριανού στρουκτουραλισμού. Η χρήση του όρου εξακολουθεί να ενθαρρύνει τρόπους σκέψης που φέρνουν κοντά δύο πράγματα ή οντότητες που εξετάζονται ξεχωριστά σε θεωρητικό επίπεδο (ο πειρασμός να τα ονομάσει κανείς δομές έχει επίσης ενδιαφέρον!), και τα συνδέουν με ένα συγκεκριμένο τρόπο.

Επιστρέφοντας στην πρωτοκαθεδρία της πολιτικής οικονομίας μέσα σ' αυτό το ευρωπαϊκό δίκτυο, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι αυτή η εκδοχή της πολιτικής οικονομίας έχει απομακρυνθεί σταδιακά από ζητήματα άνισης ανάπτυξης προς μια πιο περιοριστική έμφαση στην παραγωγή και την επιχείρηση. Αυτό έχει σημαντικές επιπλοκές, που με τη σειρά τους έχουν επηρεάσει και το πώς προσεγγίζεται το ζήτημα οικονομίας - κουλτούρας. Ενδεικτικά, απορρίπτεται ό,τι μένει έξω απ' αυτό τον περιοριστικό ορισμό ως «μη οικονομικό» και επομένως εκτός θέματος. Ένα τέτοιο στοιχείο θα ήταν η κουλτούρα, ένα άλλο η κατανάλωση. Συγχρόνως, μπορούμε να επισημάνουμε μια διαρκή και σχετιζόμενη με τα παραπάνω αντίσταση στο μεταμοντερνισμό, στην αντιουσιακρατία και σε αναλύσεις που τοποθετούν στο επίκεντρο το λόγο και το κείμενο. Αυτό σημαίνει, φυσικά, ότι ορισμένες απόψεις περί οικονομίας - κουλτούρας, ιδίως η θέση ότι η οικονομία ορίζεται πολιτισμικά, δεν έχουν βρει ευνοϊκή ανταπόκριση στους κύκλους αυτούς, σε αντίθεση με άλλες, που εξακολουθούν να δίνουν προβάδισμα στην πλευρά της οικονομίας έναντι της κουλτούρας.

3. Αναπόφευκτα, μια τέτοια σαρωτική τοποθέτηση περιέχει τους κινδύνους της ομογενοποίησης και παράβλεψης των διαφορών. Πράγματι, αυτό ισχύει εδώ από μια άποψη: ενώ οι ρίζες του δικτύου αυτού εντοπίζονται σε μια κοινή αντίληψη για την έννοια του χώρου στα πλαίσια του μαρξισμού, υπάρχει σήμερα μια πολύ μεγαλύτερη ποικιλία προσεγγίσεων. Μολαταύτα μια χαλαρή δέσμευση με την πολιτική οικονομία παραμένει, τουλάχιστον για πολλές/ούς.

Έχοντας ξεκαθαρίσει αυτά τα αρχικά σημεία, σ' αυτή την ενότητα θα δώσουμε έμφαση στους τρόπους με τους οποίους έχει συζητηθεί το πρόβλημα οικονομίας - κουλτούρας. Θα ξεκινήσουμε από κάποιες απόψεις που ανήκουν μάλλον στην πολιτισμική πλευρά της συζήτησης, δηλαδή κείμενα που βρέθηκαν στο επίκεντρο της λεγόμενης πολιτισμικής στροφής στην οικονομική γεωγραφία. Εδώ η κουλτούρα γίνεται αντιληπτή με διάφορους τρόπους, ανάλογα με την επιστημονική παράδοση όπου εντάσσεται κάθε φορά η συζήτηση. Μπορεί να έχει να κάνει με σημασιοδοτήσεις και κοινωνικές πρακτικές, ή μπορεί να περιορίζεται σε πολιτισμικά «κείμενα» (σημεία και σύμβολα): μπορεί να μη σημαίνει σχεδόν τίποτα παραπάνω από το γενικό περιβάλλον, ή μπορεί να σηματοδοτεί έναν ξεχωριστό περίγυρο (*milieu*) που διαμορφώνεται από ορισμένους θεσμούς και λειτουργεί σε αλληλεπίδραση μαζί τους — όπως συμβαίνει με τις κουλτούρες εργασίας. Αντίθετα, σε τέτοιες περιπτώσεις η οικονομία παρμένει σε μεγάλο βαθμό στο παρασκήνιο.

Θα αναφερθούμε σε δύο μόνο παραδείγματα. Η έρευνα των Linda McDowell και Gillian Court για το προσωπικό εμπορικών τραπεζών στο City του Λονδίνου είναι ίσως ένα από τα συχνότερα αναφερόμενα παραδείγματα αυτού του τύπου οικονομικής γεωγραφίας (βλ. McDowell & Court 1994, McDowell 1998). Το βιβλίο αυτό περιέχει πολλά ενδιαφέροντα σημεία, ιδίως όσον αφορά τις κουλτούρες οργάνωσης, το φύλο των τραπεζιτών στο City, τις συνθήκες πειθαρχίας και επιτήρησης σε σχέση με το σώμα και την επικοινωνιακή λειτουργία του ντυσίματος. Ωστόσο, όσο ενδιαφέρον και αν είναι το υλικό αυτό, το ερώτημα που μπορεί να τεθεί — και που έχει τεθεί στα πλαίσια μιας συζήτησης που υποτίθεται ότι γίνεται με στόχο τη συνάρθρωση — είναι το ερώτημα που θέτει και ο Phil Crang (1997: 14), συγκεκριμένα «πού ακριβώς είναι το οικονομικό στοιχείο σε όλα αυτά».

Με βάση τα προηγούμενα σχόλια, μια απάντηση στο ερώτημα αυτό θα ήταν «τίποτα απολύτως», και η συνέπεια θα ήταν η πλήρης απόρριψη του έργου αυτού ως εκτός θέματος. Αυτές οι λειτουργίες της αντιπαράθεσης, της περιχαράκωσης και της αντίθεσης ανήκουν ασφαλώς στους τρόπους με τους οποίους εξελίσσεται συνήθως η συζήτηση περί συνάρθρωσης οικονομίας - κουλτούρας. Μια άλλη αντιμετώπιση θα ήταν να βασιστεί κανείς στη θέση ότι η οικονομία ορίζεται πολιτισμικά — να υποστηρίξει ότι οι οικονομίες αφορούν όλο και περισσότερο την παραγωγή, διακίνηση και κατανάλωση αγαθών τα οποία έχουν πολιτισμικό χαρακτήρα. Αυτή η αντίληψη περί οικονομίας, που προέρχεται και νομιμοποιείται από τις πολιτισμικές σπουδές, φαίνεται να κυριαρχεί (αν και σε μεγάλο βαθμό σιωπηρά) στη βιβλιογραφία που εξετάσαμε παραπάνω. Μεγάλο μέρος του έργου που ανήκει σ' αυτό το χώρο έχει παραχθεί κυρίως στα πλαίσια του προβληματισμού για τις μεταμοντέρνες πόλεις και χώρους⁴ και διερευνά τους τρόπους με τους οποίους πόλεις ή ευρύτερα αστικά σύνολα «πουλούν» τα τοπικά χαρακτηριστικά μέσα από την προβολή και εμπορευματοποίηση της κουλτούρας. Εξετάζεται ειδικά πώς εμπορικά κέντρα, πάρκα διασκέδασης και μουσεία, φεστιβάλ και ακόμα διάφορες «εξωτικές» εθνικότητες και διατροφικές κουλτούρες χρησιμοποιούνται ως μέσα οικονομικής τόνωσης.

Σε πιο θεωρητικό επίπεδο, η θέση ότι κουλτούρα ορίζεται πολιτισμικά έχει εκφραστεί με μεγαλύτερη πληρότητα στο βιβλίο των Scott Lash και John Urry *Economies of Signs and Space* (1994). Στην ανάλυσή τους (1994: 64), χρησιμοποιούν τον όρο «αυτοσυσσώρευση» (*reflexive accumulation*) για να εκφράσουν πώς οικονομικές και συμβολικές διαδικασίες συναρθρώνονται και

4. Βλ. παραδείγματος χάριν Harvey 1989, Soja 1995, Sorkin 1992, Watson & Gibson 1995, Zukin 1997.

είναι περισσότερο από ποτέ συνυφασμένες μεταξύ τους. Αυτό σημαίνει ότι η οικονομία περιέχει όλο και περισσότερα πολιτισμικά στοιχεία και η κουλτούρα όλο και περισσότερα οικονομικά στοιχεία. Έτσι, τα όρια μεταξύ των δύο γίνονται όλο και πιο θολά, και οικονομία και κουλτούρα δεν λειτουργούν πλέον έχοντας μια σχέση συστήματος και περιβάλλοντος.

Οι Lash και Urry θεωρούν ότι η άμβλυνση της διαφοροποίησης οικονομίας - κουλτούρας υποστηρίζεται από τέσσερις τάσεις: την αυξανόμενη βαρύτητα της γνώσης και της πληροφορίας στις σύγχρονες οικονομίες και τον αντίστοιχα αναβαθμισμένο ρόλο του «διαλογικού» και του αυτοστοχαστικού στην παραγωγική διαδικασία· τη σημασία των δραστηριοτήτων που επεξεργάζονται σύμβολα (εικόνες, τύπους και αφηγήσεις) στις σύγχρονες οικονομίες· την όλο και πιο άμεση ανταπόκριση παραγωγής και κατανάλωσης· και την αυξανόμενη βαρύτητα των μη υλικών καταναλωτικών αγαθών (υπηρεσίες, πληροφόρηση, επικοινωνίες).

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι ο πολιτισμικός προσδιορισμός της οικονομίας, αν και ως θέση είναι ελκυστική και συχνά πειστική, αποτελεί ένα επιχείρημα που αποδίδει βασικό ερμηνευτικό ρόλο σε μια σαρωτική θεώρηση της ιστορικής αλλαγής (βλ. επίσης Glennie & Thrift 1992). Επιπλέον, υποστηρίζοντας τη σημερινή απο-διαφοροποίηση οικονομίας - κουλτούρας, οι Lash και Urry αφήνουν περιθώριο για να συμπεράνει κανείς ότι αυτό που προϋπήρχε ήταν ένας διαχωρισμός οικονομίας και κουλτούρας.

Στα πλαίσια της βιβλιογραφίας που αναφέρεται στην πολιτισμική στροφή στην οικονομική γεωγραφία τέτοιου τύπου επιχειρήματα έχουν χρησιμοποιηθεί εν μέρει ως σιωπηρή νομιμοποίηση της μελέτης των πολιτισμικών πτυχών οικονομικών δραστηριοτήτων, ιδίως διαφόρων μορφών απασχόλησης. Κάτω από αυτό το πρίσμα, τόσο αυτή η εκδοχή της νέας οικονομικής γεωγραφίας όσο και η θέση ότι η οικονομία ορίζεται πολιτισμικά φαίνεται να περιορίζουν παρά να ανοίγουν νέες προοπτικές. Όμως ο αποκλεισμός λειτουργεί με δύο τρόπους. Όχι μόνο η στροφή στην κουλτούρα επαναδιατυπώνει και φαίνεται να αποκλείει αντιλήψεις για το οικονομικό στοιχείο όπου κυριαρχεί η πολιτική οικονομία, αλλά και ερμηνείες του οικονομικού από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας παράγουν αναλύσεις που αδυνατούν να δουν (ή αρνούνται να πειστούν) ότι οι έννοιες της κουλτούρας που κυριαρχούν στην παραπάνω βιβλιογραφία έχουν να προσφέρουν κάτι σημαντικό στις ίδιες. Εν μέρει ως αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο διεξάγεται η ίδια η συζήτηση — σαν αντιπαράθεση αντιθέσεων — αλλά και ως ενδεικτικό των σημαντικών διαφορών ανάμεσα στις δύο θέσεις, δεν θα πρέπει να μας ξαφνιάζει το γεγονός ότι το αποτέλεσμα είναι η επαναδιατύπωση των ίδιων αντιθέσεων και η δημιουργία ενός αδιεξόδου όσον αφορά τη συνάρθρωση. Για όσες/ους εντρυφούν στην παράδοση της πολιτικής οικονομίας, η «κουλτούρα» που προωθείται εδώ απλώς παραείναι ριζοσπαστική όσον αφορά τα αποτελέσματά της, απορροφά υπερβολικά την οικονομία για να είναι ελκυστική. Αντ' αυτού, όπως θα δείξουμε παρακάτω, προτείνονται πιο ασφαλείς επιλογές, όπου η οικονομία ελέγχει τους όρους της εμπλοκής με την κουλτούρα και όπου οι ορισμοί της κουλτούρας είναι πολύ πιο περιοριστικοί.

Περνώντας στην οικονομική γεωγραφία, που έχει τις αναφορές της στην πολιτική οικονομία, προκύπτουν εντελώς διαφορετικές αντιλήψεις τόσο για την οικονομία και την κουλτούρα όσο και για τον τρόπο συνδυασμού τους. Σε γενικές γραμμές, οι μελέτες που επικαλούνται την κουλτούρα στα πλαίσια τέτοιων

αναλύσεων, το κάνουν χρησιμοποιώντας την σαν κάτι το επιπρόσθετο, κάτι που βοηθά στην ερμηνεία φαινομένων και δραστηριοτήτων κατά βάση οικονομικών. Για παράδειγμα, βοηθά στην ερμηνεία αλλαγών στην οργάνωση της παραγωγής και στην απόδοση επιχειρήσεων· στην αιτιολόγηση της επιτυχίας ή αποτυχίας περιφερειών (ή άλλων μονάδων χώρου)· ή στην ερμηνεία του μεταβαλλόμενου χωρικού καταμερισμού της εργασίας. Σε όλες αυτές τις προσεγγίσεις, κατ' αναλογία με τη βιβλιογραφία περί κουλτούρας, υπάρχει μια γενική σύγκλιση ως προς το τι συνιστά το οικονομικό, την οικονομία και τις οικονομίες, αν όχι και ως προς τον τρόπο λεπτομερούς ανάλυσής τους. Εστιάζουν στο σύστημα κεφαλαίου-εργασίας, στην παραγωγή αγαθών και στην οργάνωσή τους σε διάφορες χωρικές κλίμακες και σε διαφορετικούς τύπους. Εδώ είναι η κουλτούρα που δεν εξετάζεται επαρκώς. Έτσι, η κουλτούρα χρησιμοποιείται για να δηλώσει πρακτικές διοίκησης εταιρειών, συνδέεται χαλαρά και ταυτίζεται με τις δεξιότητες και τις συμπεριφορές ομάδων εργαζομένων σε συγκεκριμένους τύπους, καθώς και με την επιχειρηματικότητα και τη δεκτικότητα σε νέες ιδέες — πράγματα που γενικά, όπως υποστηρίζεται, παίζουν σημαντικό ρόλο στο πώς αντεπεξέρχεται μια περιφέρεια στον εθνικό ή διεθνή ανταγωνισμό. Πιο συγκεκριμένα, η κουλτούρα φαίνεται να εντάσσεται στις αναλύσεις με τέσσερις βασικούς τρόπους, κάποιοι από τους οποίους αλληλοεπικαλύπτονται: ως τοπικός περίγυρος, ως βαθμός ενσωμάτωσης, ως δίκτυα και ως γνώση/μάθηση.

Στη συζήτηση γύρω από τη σημασία του τοπικού περιγύρου (*milieu*) έχει δοθεί έμφαση στη γεωγραφική εγγύτητα και τη συσσώρευση στο χώρο σε σχέση με τις επιχειρηματικές δραστηριότητες και την καινοτομία (Aydalot & Keeble 1988). Ο τοπικός περίγυρος γίνεται κατανοητός ως ένα σύνολο κοινών τρόπων αντίληψης και ερμηνείας οικονομικών και τεχνικών προβλημάτων και ως μια προτίμηση για (άτυπες) διαδικασίες μεταβίβασης γνώσης και μάθησης. Προκύπτει από την αλληλεπίδραση επιχειρήσεων, θεσμών και εργατικού δυναμικού, πράγμα που θεωρείται ότι εισάγει την «κουλτούρα» στην ανάπτυξη της περιφερειακής/τοπικής ανάπτυξης. Σ' αυτό το πλαίσιο, η κουλτούρα εισάγεται μέσα από θέματα όπως οι μορφές διοίκησης, η εμπιστοσύνη και τα τοπικά κίνητρα, η αποδοχή της αποτυχίας και η συσσώρευση τοπικής γνώσης και διαδικασιών προσαρμοστικότητας. Όλα αυτά επηρεάζουν το πώς κάθε περιφέρεια αντεπεξέρχεται στον ανταγωνισμό (Saxenian 1994).

Τέτοια επιχειρηματολογία αναπτύσσεται συχνά σε σχέση με τις παλιές βιομηχανικές περιοχές, τα προπύργια του φορντισμού. Έτσι, οι περισσότερες μελέτες των περιοχών αυτών περιγράφουν μια ηγεμονική κουλτούρα μισθωτής εργασίας η οποία εξαρτάται από μεγάλες εταιρείες, μια «κουλτούρα εξάρτησης από μισθωτή εργασία η οποία παρέχεται από επιχειρήσεις· από την παροχή στέγης και υπηρεσιών μέσα από τα ίδια κανάλια· από συγκεκριμένες αντιλήψεις για τον κόσμο και τη δυνατότητα αλλαγής του» (Hudson 1994: 197). Με τη σειρά της, η «κουλτούρα» αυτή θεωρείται ότι έχει οδηγήσει στην ανάπτυξη απόψεων, πεποιθήσεων και πρακτικών από την πλευρά των εργαζομένων, καθώς και στη δημιουργία μηχανισμών και θεσμών που συντηρούν την παραγωγή και τον συγκεκριμένο κάθε φορά τρόπο ζωής. Ταυτόχρονα, η κουλτούρα θεωρείται σε μεγάλο βαθμό εμπόδιο στην αλλαγή. Επομένως, για να μπορέσουν οι περιοχές αυτές να επαναπροσδιοριστούν στα πλαίσια μιας παγκοσμιοποιούμενης οικονομίας, υποστηρίζεται ότι απαιτούνται αλλαγές σε αρκετά επίπεδα, μεταξύ των οποίων και στην/στις τοπική/ές κουλτούρα/ες (Dicken 1990, Rees & Thomas 1989).

Η κεντρική ιδέα εδώ είναι, επομένως, ότι πίσω από την επιτυχία ή την αποτυχία μιας περιφέρειας βρίσκεται κάτι πιο θεμελιώδες, που δεν το συλλαμβάνει η τυπική απαρίθμηση των πόρων, και ότι αυτό το πιο θεμελιώδες στοιχείο δεν είναι άλλο από το κατάλληλο πολιτισμικό περιβάλλον, στο οποίο ενσωματώνονται και οι επιχειρήσεις (Oinas 1998). Αυτό μας φέρνει στο δεύτερο τρόπο ένταξης της κουλτούρας στις οικονομικές αναλύσεις: την ενσωμάτωση (embeddedness). Η έννοια αυτή αναπτύχθηκε στην κοινωνιολογία (Granovetter 1985) και εισάχθηκε στην οικονομική γεωγραφία για να περιγράψει την εμπλοκή επιχειρήσεων σε συστήματα κοινωνικών σχέσεων και διακριτής κουλτούρας, σε διάφορες γεωγραφικές κλίμακες, και συχνά σε συνδυασμό με τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες (Castells 1989, Tödling 1994). Οι επιχειρήσεις εδώ θεωρούνται ως ενεργοί συντελεστές, που επηρεάζονται μεν από το τοπικό τους περιβάλλον, αλλά έχουν και τη δυνατότητα να το διαμορφώνουν. Ο τρόπος ενσωμάτωσης ποικίλλει, καθώς μερικές επιχειρήσεις μπορεί να είναι πιο ενσωματωμένες από άλλες, ενώ άλλες μπορεί να έχουν ενσωματωθεί ταυτόχρονα σε περισσότερα πλέγματα κοινωνικών σχέσεων, από το τοπικό ως το παγκόσμιο. Στην πράξη όμως η ανάλυση του χώρου που προκύπτει αφορά τις περισσότερες φορές οριοθετημένες περιοχές, σε εθνική, σε περιφερειακή ή αστική κλίμακα.

Ο τρίτος τρόπος σκέψης για την κουλτούρα που μπορεί να εντοπιστεί στα πλαίσια της οικονομικής γεωγραφίας έχει να κάνει με δίκτυα (networks). Η έννοια αυτή αναπτύχθηκε περισσότερο στην οικονομική κοινωνιολογία και αντλεί πολλά παραδείγματα από τη βιβλιογραφία για την Τρίτη Ιταλία, όπου μικρομεσαίες επιχειρήσεις (MME) έχει διαπιστωθεί ότι λειτουργήσαν με στενή, μη ιεραρχική συνεργασία για να παραγάγουν μια από τις πιο συζητημένες ιστορίες τοπικής επιτυχίας. Το ενδιαφέρον τώρα εστιάζεται στο πώς η ενσωμάτωση στο τοπικό περιβάλλον ενισχύεται με τη συγκρότηση σχέσεων εμπιστοσύνης και δικτύων μεταξύ επιχειρήσεων που, στις πιο εξελιγμένες περιπτώσεις, φτάνουν να λειτουργούν σαν ένα σύστημα που παράγει καινοτομία, μεταδίδει γνώσεις και αυξάνει την ανταγωνιστικότητα (Garofoli 1991). Έχει προταθεί ακόμα και η άποψη ότι τέτοιου τύπου δίκτυα μπορούν να αποτελέσουν ένα γενικό μοντέλο καινοτομίας και περιφερειακής επιτυχίας. Σύμφωνα με πολλούς Ιταλούς μελετητές ωστόσο, η συγκρότηση δικτύων επιχειρήσεων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο προκύπτει όχι μόνο από οικονομικούς παράγοντες, αλλά και από κοινωνικοπολιτισμικούς, που σχετίζονται με την ιστορία και την παράδοση (Bellini 1996, Garofoli 1983, 1991, Paci 1982, 1992). Η παρατήρηση αυτή όχι μόνο αμφισβητεί τη δυνατότητα μεταφοράς του μοντέλου, αλλά και σηματοδοτεί μια σημαντική διαφορά στην προσέγγιση των δικτύων. Η ιταλική συζήτηση — στην οποία μετέχουν κυρίως κοινωνιολόγοι με μεγάλη εμπειρία στην γκραμισιανή παράδοση — έδωσε αναλύσεις της οικονομικής απόδοσης που λαμβάνουν σοβαρά υπόψη την κουλτούρα, τόσο σε επίπεδο κοινωνικών πρακτικών (μέθοδοι συναλλαγής, οικογενειακές στρατηγικές κ.λπ.) όσο και σε επίπεδο σηματοδοτήσεων και συμπεριφορών (αντιλήψεις περί εργασίας, η έννοια της εμπιστοσύνης, ο ρόλος των πολιτικών πεποιθήσεων και των κομματικών και πελατειακών σχέσεων κ.ο.κ.). Ωστόσο η «διεθνοποίηση» της Τρίτης Ιταλίας και η μεταφορά της στην οικονομική γεωγραφία έχει χάσει αυτά τα στοιχεία και επικεντρώνεται μόνο σε ό,τι έχει να κάνει με τις επιχειρήσεις.

Η γνώση/μάθηση (knowledge/learning) είναι η τέταρτη προσέγγιση που θα θέλαμε να εξετάσουμε. Στα οικονομικά, την οικονομική κοινωνιολογία και

την οικονομική γεωγραφία αυξάνεται τελευταία το ενδιαφέρον — σχεδόν σε βαθμό εμμονής — για τη γνώση και τη μάθηση ως παράγοντες της παραγωγής (Hudson 1996). Αν και η σημασία της γνώσης και της καινοτομίας για την οικονομική επιτυχία κάθε άλλο παρά νέα ιδέα είναι, υποστηρίζεται ότι η γνώση αποτελεί πλέον στρατηγικό πόρο και ότι η μάθηση είναι η πιο σημαντική διαδικασία στην οποία πρέπει να δώσουν έμφαση οι κοινωνίες/τόποι προκειμένου να διατηρήσουν και/ή να σημειώσουν επιτυχή οικονομική πορεία. Επιπλέον, η έννοια της «επιχείρησης που μαθαίνει» και παράγει γνώση μετατίθεται, μέσα από την ενσωμάτωση στο χώρο, στην έννοια της «περιφέρειας που μαθαίνει» (Morgan 1995). Έτσι, η δυνατότητα για επιτυχή μάθηση θεωρείται ευρώς ως οδός που οδηγεί στην ανταγωνιστική επιτυχία χωρικών ενοτήτων.

Είναι ενδιαφέρον ωστόσο ότι εντοπίζεται μια καθοριστική ποιοτική διαφορά ανάμεσα στην κωδικοποιησιμη (και επομένως εμπορευματοποιήσιμη) γνώση και τη σιωπηρή γνώση με τη μορφή της τεχνογνωσίας, των δεξιοτήτων και των ειδικοτήτων που προκύπτουν από την ενσωμάτωση των επιχειρήσεων στις τοπικές κουλτούρες (Maskell & Malmberg 1998). Εδώ η κουλτούρα ικανοποιεί και το ζητούμενο της άτυπης μετάδοσης της γνώσης, που θεωρείται βασικό συστατικό της ανταγωνιστικότητας. Επιπλέον, οι άμεσες προσωπικές και άτυπες επαφές (η ερμηνεία της κουλτούρας ως δικτύου) και η πραγματοποίησή τους μέσα από την κοινωνική αλληλεπίδραση θεωρείται ότι έχουν άμεση σχέση με τη διαμόρφωση επαγγελματικών και τεχνικών δικτύων, δηλαδή δικτύων που βασίζονται στη γνώση.

Αν και οι τέσσερις αυτοί τρόποι αντιμετώπισης της κουλτούρας έχουν αναμφίβολα εμπλουτίσει το φάσμα του προβληματισμού στα πλαίσια των εκδοχών εκείνων της οικονομικής γεωγραφίας που εκπορεύονται από την πολιτική οικονομία, οι διατυπώσεις αυτές δύσκολα μπορούν να συντεθούν με πιο πολύπλοκες ερμηνείες της κουλτούρας και αποκλείουν κάθε δυνατότητα σύλληψης της σχέσης οικονομίας - κουλτούρας ως θεωρητικής συνάρθρωσης. Μάλιστα πολλές φορές απλώς αναστρέφουν τα προβλήματα που εντοπίζονται στην άλλη εκδοχή του προβλήματος οικονομίας - κουλτούρας, η οποία δίνει το προβάδισμα στην κουλτούρα.

Πρώτον, σε όλες τις παραπάνω προσεγγίσεις, η κουλτούρα προστίθεται σε ένα επίπεδο εξειδίκευσης που έχει πάντοτε να κάνει με διαχωρισμένα και οριοθετημένα περιβάλλοντα (περιφέρειες, τόπους, κλάδους ή ομάδες επιχειρήσεων). Στο επίπεδο αυτό η κουλτούρα χρησιμοποιείται για να ερμηνεύσει — αν και πολύ γενικά — τη διαπιστωμένη οικονομική συμπεριφορά και απόδοση. Έτσι, καταλήγει να θεωρείται κυρίως ως ένα χαρακτηριστικό του περιβάλλοντος.

Δεύτερον, και σε σχέση με τα παραπάνω, η κουλτούρα ταυτίζεται με την επιχείρηση, τους τόπους και τις περιφέρειες. Αυτό σημαίνει ότι η έννοια της κουλτούρας διαμορφώνεται σαν ένα αόριστα προσδιορισμένο χαρακτηριστικό που αποδίδεται σε βασικούς οικονομικούς παράγοντες (επιχειρήσεις, περιφέρειες, πόλεις, τόπους), ένας τρόπος σκέψης που στην πράξη ελαχιστοποιεί τη σημασία της ως έννοιας και περιορίζει το θεωρητικό της ρόλο σε κάτι το επιπρόσθετο, που κατά κάποιον τρόπο συμπληρώνει την ερμηνεία μιας επιτυχίας ή αποτυχίας στον ανταγωνισμό. Η κουλτούρα, επομένως, θεωρείται ένας περιορισμός ή ένας ακόμα πόρος, σε σύγκριση με μια πιο δυναμική ομάδα οικονομικών δυνάμεων. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η κουλτούρα φτάνει να θεωρείται κάτι το οριοθετημένο και σχετικά σταθερό, χωρίς εσωτερικές διαφοροποιήσεις, ένα πεδίο όπου οι άνθρωποι είναι λίγο-πολύ ίδιοι. Τέτοιες ερμηνείες α-

ποκαλύπτουν μια σχετικά ανεπαρκή θεωρητική αντίληψη για την κουλτούρα και για τις πολιτισμικές διαστάσεις των κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών (βλ. επίσης Oinas 1998). Για όσους λοιπόν ανήκουν στην πολιτισμική «πλευρά» του διαλόγου ελάχιστα στοιχεία εδώ μπορούν να θεωρηθούν πειστικά ή ιδιαίτερα ελκυστικά. Αναγνωρίζεται ένας ρόλος για την κουλτούρα, αλλά με όρους που εξακολουθούν να δίνουν προβάδισμα στην οικονομία.

Τρίτον, ο υποβιβασμός της κουλτούρας σε ένα απλό χαρακτηριστικό του περιβάλλοντος σημαίνει ότι η οικονομία και η κουλτούρα μπορούν να συνδυαστούν μόνο στο επίπεδο των ιδιαιτεροτήτων συγκεκριμένων τόπων, περιφερειών ή εταιρειών: δεν συντίθενται και δεν μπορούν να συναρθρωθούν θεωρητικά. Για άλλη μια φορά, όπως και με τις προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στην κουλτούρα, τέτοιες οπτικές αποκλείουν κάθε δυνατότητα θεωρητικής σύνθεσης, αυτή τη φορά προωθώντας μια θέση που, αν δεν πρόκειται για πλήρη διαγραφή, τουλάχιστον εξορίζει την κουλτούρα στο ρόλο του κομπάρσου στην οικονομική σκηνή.

Όπως φαίνεται από τις παραπάνω αναλύσεις, όταν υπάρχει αυτή η αντιπαράθεση, η συζήτηση περί οικονομίας - κουλτούρας όπως διεξάγεται αυτή τη στιγμή απέχει πολύ από το να είναι πραγματικός διάλογος. Πρόκειται μάλλον για αντιπαράθεση δύο αντίθετων — ίσως ασυμβίβαστων — θέσεων, που ξεκινούν από εντελώς διαφορετικές αντιλήψεις για την οικονομία και την κουλτούρα και για τη θεωρητική τους σημασία. Επιπλέον, σε δεύτερη ανάλυση φαίνεται ότι και οι δύο θέσεις ξεκινούν με την πρόθεση να αποκλείσουν τη θεωρητική συνάρθρωση, είτε με το να εξαιρούν ουσιαστικά από την ανάλυσή τους το οικονομικό στοιχείο (παραγωγή, διακίνηση και ανταλλαγή προϊόντων και υπηρεσιών), είτε, αντίστροφα, με το να πριμοδοτούν τις οικονομικές αναλύσεις, και αποδίδουν στην κουλτούρα ένα ρόλο εμπειρικό, επιπρόσθετο, βοηθητικό.

Αν στόχος είναι η συνάρθρωση, η κατάσταση αυτή προφανώς δεν είναι καθόλου ικανοποιητική. Στην πραγματικότητα το μόνο πιθανό αποτέλεσμα είναι περισσότερο περιχαρακωμένες επανατοποθετήσεις και επαναδιατύπωση των αντιθέσεων μεταξύ οικονομίας και κουλτούρας. Δεν είναι να απορεί κανείς, επομένως, που η συζήτηση έχει εγκλωβιστεί σε αδιέξοδα και περιορισμούς. Στην επόμενη ενότητα θα εξετάσουμε διάφορες προσεγγίσεις στο θέμα οικονομία - κουλτούρα, οι οποίες αντιμετωπίζουν το ζήτημα της θεωρητικής «συνάρθρωσης» άμεσα — δηλαδή αναλυτικά, και όχι έμμεσα σε εμπειρικό επίπεδο.⁵

3. «Συνάρθρωση» οικονομίας - κουλτούρας: για το ξεπέραςμα της αντιπαράθεσης

Σε γενικές γραμμές, στα πλαίσια της σύγχρονης ανθρωπογεωγραφικής βιβλιογραφίας, θα μπορούσε να πει κανείς ότι οι προσπάθειες να επιτευχθεί ένας αναλυτικός συνδυασμός οικονομίας και κουλτούρας δεν ήταν ούτε ευόινες ούτε πολυάριθμες. Πράγματι, μεγάλο μέρος των μελετών που προσεγγίζουν το ζήτημα, ενώ αναγνωρίζουν την ανάγκη να συνδεθούν η κουλτούρα και η οικονομία θεωρητικά, το κάνουν κυρίως εμπειρικά. Ένα τέτοιο παράδειγμα βρίσκεται στο έργο μιας ομάδας Δανών κοινωνικών γεωγράφων που, αντλώντας από παραδόσεις της γερμανικής κριτικής θεωρίας, ασχολούνται με τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους οι σημασιοδοτήσεις της εργασίας επηρεάζουν, διαμορφώνουν και μεταμορφώνουν τις πρακτικές που σχετίζονται με την παρα-

5. Τα εισαγωγικά έχουν σημασία εδώ. Ενώ η συνάρθρωση ήταν ο δηλωμένος στόχος του ευρωπαϊκού διαλόγου περί οικονομίας - κουλτούρας, οι προσεγγίσεις που θα εξετάσουμε στην επόμενη ενότητα δεν συμφωνούν απαραίτητα με αντιλήψεις του όρου αυτού που έχουν τις αναφορές τους στον Althusser. Επομένως, όταν χρησιμοποιούμε τον όρο συνάρθρωση, πρέπει να τονίσουμε ότι το κάνουμε με τη χαλαρότερη δυνατή έννοια, για να δηλώσουμε ότι το συνεκτικό στοιχείο για το υλικό που εξετάζουμε παρακάτω είναι η προσπάθεια να προσεγγιστεί η σχέση οικονομίας - κουλτούρας αναλυτικά, και όχι ιστορικά ή ειδικά, όπως στην περίπτωση της άποψης ότι η οικονομία ορίζεται πολιτισμικά.

γωγή (Bærenholdt 1991, Buciek 1995, Haldrup 1999, Nielsen 1998, Sørensen & Vogelius 1991). Ένα άλλο, πολύ διαφορετικό, παράδειγμα στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία είχε ως βασικό στόχο να συσχετίσει την παραγωγή και την κατανάλωση μέσω των αλυσίδων αγαθών. Εξετάζεται όχι μόνο το πώς και το πού ενσωματώνονται σημασιοδοτήσεις σε συγκεκριμένα αγαθά και στην παραγωγή τους, αλλά και η σημασία που είχε η εμπορευματοποίηση της διαφοράς στις σύγχρονες οικονομίες (Cook & Crang 1996, du Gay et al. 1997, Jackson 1999).

Ο Andrew Sayer (1997) προτείνει μια συγκριτικά πιο συστηματική ανάλυση της θεωρητικής σχέσης οικονομίας - κουλτούρας (βλ. επίσης Ray & Sayer 1999). Ξεκινώντας από την υπόθεση ότι η οικονομία και η κουλτούρα είναι έννοιες που αναλύονται ξεχωριστά, όπου η κάθε μια λειτουργεί σύμφωνα με τη δική της λογική, ο Sayer υποστηρίζει ότι οι πολιτισμικές πρακτικές συγκροτούνται διαλογικά, είναι μεστές σημασίας και ενδογενείς — ότι λειτουργούν όχι ως μέσο για την επίτευξη κάποιου σκοπού, αλλά ως αυτοσκοπός. Έτσι, οι σημασιοδοτήσεις και οι κανονιστικές αξίες που καθοδηγούν την κοινωνική μας δραστηριότητα λειτουργούν με τέτοιο τρόπο ώστε να εκτιμούμε τις ίδιες και όχι αυτό που μας παρέχουν. Αντίθετα, οι οικονομικές δραστηριότητες έχουν κυρίως πρακτικό προσανατολισμό και αποτελούν τελικά μέσο για την επίτευξη ενός στόχου, και όχι αυτοσκοπός. Ο στόχος αυτός είναι εξωτερικός, και δεν είναι άλλος από την αναπαραγωγή της κοινωνικής ζωής. Ωστόσο, και αυτό έχει μεγάλη σημασία, η διάκριση στο επίπεδο της ανάλυσης δεν σημαίνει πως πολιτισμικές και οικονομικές πρακτικές δεν επικαλύπτονται — κάθε άλλο. Μάλιστα ο Sayer (1997: 17) ξεκάθαρα υποστηρίζει ότι «οι οικονομικές δραστηριότητες έχουν πάντοτε μια πολιτισμική διάσταση. Με κανέναν τρόπο δεν θα μπορούσαν να λαμβάνουν χώρα ανεξάρτητα από τα συστήματα σημασιοδοτήσεων και προτύπων. Η οικονομία αποτελεί πεδίο πολιτισμικής δράσης, όπως ακριβώς και οποιαδήποτε άλλη πτυχή της κοινωνίας, όπως η οικογένεια, η κοινότητα ή το σχολείο...». Το επιχείρημα του Sayer είναι λοιπόν ότι οι μελέτες των διαφορετικών και μεταβαλλόμενων τρόπων συσχέτισης του οικονομικού και πολιτισμικού στοιχείου πρέπει να διεξάγονται λαμβάνοντας υπόψη τη διάκρισή τους σε επίπεδο ανάλυσης και τις διαφορετικές λογικές τους. Το επιχείρημα αυτό είναι πειστικό από μια άποψη, τελικά όμως καταλήγει να προωθεί μια κατάσταση όπου η οικονομία και η κουλτούρα παραμένουν διαχωρισμένες ως έννοιες, και η μόνη προσέγγιση μεταξύ τους αφορά τα χειροπιαστά γνωρίσματα των οικονομικών δραστηριοτήτων.

Το υπόβαθρο για την ανάπτυξη του επιχειρήματος αυτού μπορεί να εντοπιστεί στην επιρροή που έχει ολοφάνερα δεχτεί ο Sayer (1997) από τη σκέψη του Habermas, ιδίως ως προς τη διαφοροποίηση ανάμεσα σε σύστημα και κοσμοαντίληψη, ανάμεσα σε μια πρακτική και μια επικοινωνιακή λογική αντίστοιχα (Habermas 1987). Ωστόσο ο ίδιος ο Habermas δεν είναι σαφής ως προς το αν σύστημα και κοσμοαντίληψη πρέπει να θεωρούνται ως δύο σφαίρες ζωής ή ως δύο τρόποι αντιμετώπισης ενός κόσμου που είναι πάντα αποτέλεσμα της δημιουργικής δραστηριότητας του ανθρώπου. Η προσέγγιση της οικονομίας και της κουλτούρας από τον Sayer αντικατοπτρίζει την ασάφεια αυτή: στο κείμενό του οι δύο έννοιες χαρακτηρίζονται ως διαφορετικές λογικές, ως δραστηριότητες, ή ως σφαίρες και πεδία, πράγμα που φανερώνει μια τάση προς την αντίληψή τους ως δύο σφαίρες ζωής. Για μας ωστόσο αυτός ο τρόπος σκέψης δίνει υπερβολική έμφαση στη διάκριση μεταξύ οικονομικής και πολιτισμικής λογικής και κατά συνέπεια δυσχεραίνει την εκτίμηση του κατά πόσο οι οι-

οικονομικές δραστηριότητες, και η εργαλειοτική λογική που τους αποδίδεται, είναι πολιτισμικά δομημένες. Είναι προφανές ωστόσο ότι ανοίγει το δρόμο, για ακόμα μια φορά, προς μια προσέγγιση της θεωρητικής σχέσης μεταξύ οικονομίας και κουλτούρας ως σχέσης διάκρισης (αν όχι αντίθεσης), όπου η θεωρητική σύνθεση θεωρείται λογικά αδύνατη. Η θέση αυτή επαναδιατυπώνει τον αντιθετικό λόγο που εξετάσαμε παραπάνω.

Κατά τη γνώμη μας, προκειμένου να προχωρήσει ο διάλογος για τη θεωρητική συνάρθρωση οικονομίας - κουλτούρας, πρέπει να ξεφύγει από τα επιχειρήματα περί διαφοροποιητικής λογικής. Ως πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση θεωρούμε απαραίτητο να ξεκινήσει κανείς από μια θέση που να αποδίδει στην οικονομία και στην κουλτούρα ισοδύναμη εννοιολογική υπόσταση. Πέρα απ' αυτό, στο υπόλοιπο της ενότητας αυτής θα προχωρήσουμε στην αποσαφήνιση δύο σημείων που θεωρούμε βασικά για την επίτευξη της συνάρθρωσης.

Πρώτον, κάθε βήμα προς την κατεύθυνση αυτήν απαιτεί πολύ μεγάλη προσοχή στις σημασιοδοτήσεις. Συνήθως η συζήτηση που αφορά την έννοια της κουλτούρας ξεκινάει με τη διαπίστωση της υπερπολυπλοκότητάς της. Η διαπίστωση αυτή χρησιμοποιείται στη συνέχεια για να νομιμοποιήσει την αδυναμία διατύπωσης ξεκάθαρων ορισμών.⁶ Για μας ωστόσο η κουλτούρα αφορά την παραγωγή σημασιοδοτήσεων με την ευρύτερη δυνατή έννοια, και όχι κάτι που ορίζεται στενά ως παραγωγή και κατανάλωση πολιτισμικών κειμένων, ή μια ιδιότητα ατόμων, επιχειρήσεων, περιφερειών ή εθνών. Επομένως, αφορά κατά βάση τις διαδικασίες και τις κοινωνικές πρακτικές — δηλαδή τους επαναλαμβανόμενους τρόπους δράσης — που προσδίδουν στον κόσμο νοήματα και σημασίες, δραστηριότητες στις οποίες είμαστε όλες/οι αναμειγμένες/οι. Η προσέγγιση αυτή της κουλτούρας δίνει έμφαση στην πολύπλοκη δημιουργία προτύπων, αξιών και συστημάτων σημασιοδότησης, στη θεμελίωσή τους πάνω σε επικοινωνιακές διαδικασίες και στη σημασία τους για τις κοινωνικές πρακτικές. Ωστόσο μέσα σ' αυτό το σχήμα η κουλτούρα δεν αποτελεί ένα δεδομένο πλαίσιο σημασιοδότησης, από το οποίο προκύπτουν οι κοινωνικές πρακτικές. Αντίθετα, διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό δυναμικά μέσα και μέσα από τις πρακτικές αυτές.

Αυτό μας οδηγεί στο δεύτερο σημείο: για να συνενωθούν θεωρητικά η οικονομία και η κουλτούρα, οι σημασιοδοτήσεις και οι πρακτικές πρέπει να θεωρηθούν θεωρητικά αδιάσπαστες. Προφανώς δεν υποστηρίζουμε ότι αρκεί να αποκωδικοποιήσουμε τις σημασιοδοτήσεις που ενυπάρχουν σε συγκεκριμένα προϊόντα, αγαθά, εμπορεύματα ή υπηρεσίες προκειμένου να συνθέσουμε θεωρητικά την οικονομία και την κουλτούρα. Μάλιστα μια τέτοια αντιμετώπιση θα οδηγούσε πάλι σε μια θέση που τονίζει την πρωτοκαθεδρία της μιας ή της άλλης «πλευράς». Αντίθετα, το εννοιολογικά αδιάκριτο σημασιοδότησης και πρακτικής απαιτεί να αποδεχτούμε ότι συγκεκριμένες (οικονομικές) δραστηριότητες και πρακτικές — ή ακόμα και συγκεκριμένα αγαθά — αποτελούν πραγματώσεις σημασιοδότησης/εων. Οι (οικονομικές) πρακτικές και δραστηριότητες δημιουργούν, επεξεργάζονται και παγιώνουν σημασιοδοτήσεις. Με λίγα λόγια, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, την ίδια στιγμή που αυτές οι δραστηριότητες και πρακτικές παράγουν συγκεκριμένα αγαθά και υπηρεσίες, παράγουν επίσης και τρόπους σκέψης και δράσης μερικοί από τους οποίους μπορεί να είναι αποδεκτοί ως πρότυπα και μερικοί όχι. Αυτοί οι τρόποι δράσης/σκέψης συχνά έχουν καθοριστικά αποτελέσματα στην οικονομία, όσον αφορά την ανταγωνιστικότητα επιχειρήσεων ή περιφερειών, συγκεκριμένων αγαθών/προϊόντων ή ευκαιριών στην αγορά εργασίας.

6. Η πολυπλοκότητα αυτή συζητιέται κυρίως με βάση τη θέση του Williams (1983) ότι η λέξη culture είναι μια από τις τρεις πιο περίπλοκες λέξεις της αγγλικής γλώσσας και έχει μια μακρά ιστορία. Μάλιστα η έννοια αυτή χρησιμοποιείται από το 18ο αιώνα για να δηλώσει δύο αντίθετες σημασίες, οι διαφορές μεταξύ των οποίων εντείνονται καθώς εντάσσονται σε διάφορους κλάδους γνώσης και διαφορετικές ακαδημαϊκές παραδόσεις (γαλλική, γερμανική, αγγλική). Μια τέτοια αντίφαση παρατηρείται ανάμεσα σε όσες/ους βλέπουν την κουλτούρα ως γενικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ζωής — δηλαδή μια βασική ικανότητα των ανθρώπων να οργανώνουν τον κόσμο σε σύνολα σημαντικών — και σε όσες/ους τονίζουν τη διαφοροποιητική ιδιότητα της κουλτούρας — δηλαδή τη διάκριση κοινωνικών ομάδων με ξεχωριστές ταυτότητες θεμελιωμένες σε κοινωνικές συμπεριφορές και συστήματα σημασιοδότησης. Ωστόσο οι αντιλήψεις αυτές δεν είναι απαραίτητο να θεωρηθούν αντιφατικές. Μάλιστα η γενική κουλτούρα μπορεί να θεωρηθεί ως πηγή ποικιλίας και δημιουργικότητας για τους ανθρώπινους πληθυσμούς, ενώ η διαφοροποιητική κουλτούρα αποτελεί την πραγμάτωση της γενικής κουλτούρας στο χρόνο και στο χώρο (Friedman 1994).

7. Ένα άλλο παράδειγμα που χρησιμοποιεί η Zelizer προέρχεται από το χώρο της πορνείας στο Όσλο, όπου εντοπίζεται ένας διττός τρόπος διάθεσης των χρημάτων: τα χρήματα από την πρόνοια, τα επιδόματα υγείας και ό,τι άλλα νόμιμα έσοδα διατίθενται προσεκτικά μπαίνουν στην άκρη για το ενοίκιο και τους λογαριασμούς, ενώ τα έσοδα από την πορνεία ξοδεύονται σε νυχτερινές εξόδους, ναρκωτικά, ποτό και ρούχα (Hoigard & Finstad 1992). Αν και από μια πλευρά αυτό μπορεί να μη σημαίνει τίποτα παραπάνω από μια απόπειρα απόκρυψης συγκεκριμένων πηγών εισοδήματος, από την άλλη ασφαλώς υποδεικνύει κάποιους από τους τρόπους που το χρήμα επενδύεται με διαφορετικές σημασιοδοτήσεις ανάλογα με την πηγή και/ή τη χρήση του.

Ένα χρήσιμο παράδειγμα εδώ είναι το έργο της Αμερικανίδας κοινωνιολόγου Viviana Zelizer, ιδίως η μελέτη της για την κοινωνική σημασία του χρήματος (Zelizer 1994). Η Zelizer ξεκινά παρουσιάζοντας την εργαλειακή αντίληψη ότι το χρήμα είναι ανεπηρέαστο από αξίες και ταυτόχρονα ομογενοποιεί ποιοτικές διαφοροποιήσεις, προσωπικές σχέσεις και κοινωνικούς δεσμούς. Στη συνέχεια, εξετάζοντας πώς οι άνθρωποι διαφοροποιούν και διαχωρίζουν τα χρήματα ανάλογα με το πώς αποκτήθηκαν και πώς θα χρησιμοποιηθούν, αποδεικνύει την αστάθεια του πιο πάνω επιχειρήματος: το «χρήμα ως αγαθό» δεν μπορεί να διαχωριστεί από το «χρήμα ως φορέα σημασίας». Μιλάμε για «βρόμικο χρήμα», κατανέμουμε τα χρήματα στα πλαίσια του οικογενειακού προϋπολογισμού σε «λεφτά για το νοικοκυριό», «χαρτζιλίκι», «λεφτά για προσωπικά έξοδα», ενώ η έννοια του «οικογενειακού μισθού» είχε καθοριστικά αποτελέσματα στις πρακτικές συλλογικής διαπραγμάτευσης και στις σχέσεις στα πλαίσια παραγωγικών κλάδων.⁷ Όλα τα παραπάνω αποτελούν ξεκάθαρες ενδείξεις του αναπόφευκτου συσχετισμού ανάμεσα σε συγκεκριμένες (οικονομικές) δραστηριότητες/πρακτικές/αγαθά και στη σημασιολογική τους συγκρότηση.

Φυσικά, ούτε το έργο της Zelizer ούτε οι δικές μας παρατηρήσεις είναι καινούργιες. Τέτοιου είδους διπλές θεωρήσεις της οικονομίας ως αναπόσπαστης από την κουλτούρα επανέρχονται σε πολλά από τα επιχειρήματα της γερμανικής «Wirtschaftssoziologie» των αρχών του 20ού αιώνα, όπου υποστηριζόταν ότι η μελέτη της οικονομίας ανήκε στις πολιτισμικές επιστήμες (βλ. και Weber 1968). Το πρόβλημα για μας στον 21ο αιώνα είναι ότι τέτοιοι τρόποι σκέψης δεν αποτελούν πια τον κανόνα. Επιπλέον, από τα μέσα του 20ού αιώνα η σύμβαση στα πλαίσια της ακαδημαϊκής πρακτικής είναι να αντιμετωπίζεται η οικονομία ως αυτόνομη υλική σφαίρα παραγωγής, διακίνησης και κατανάλωσης (Mitchell 1998). Ίσως λοιπόν αυτό που έχουμε να αντιμετωπίσουμε στην προσπάθειά μας για θεωρητική σύνθεση οικονομίας και κουλτούρας είναι οι περιορισμοί που έχουν επιβληθεί από τους καθιερωμένους τρόπους σκέψης, που υπερκαλύπτονται και ενισχύονται μέσα από τις επιστημονικές πειθαρχίες και όλες τους τις προεκτάσεις.

4. Οικονομία - κουλτούρα σε επιλεγμένα παραδείγματα

Θα εξετάσουμε τώρα μια σειρά παραδειγμάτων έρευνας πάνω σε συγκεκριμένες (οικονομικές) δραστηριότητες, πρακτικές ή αγαθά που, όπως της Zelizer (1994), καταδεικνύουν όχι μόνο την πολυπλοκότητα αλλά και το αδιάσπαστο οικονομίας - κουλτούρας σε επίπεδο ιδιαίτερων περιπτώσεων. Οποσδήποτε, με δεδομένο το ενδιαφέρον μας για την ανάπτυξη της θεωρητικής συζήτησης, η επιστροφή σε τέτοια θέματα μπορεί να ερμηνευθεί ως βήμα προς τα πίσω, και κάποιες/οι αναμφίβολα θα το δουν έτσι. Ωστόσο η επιστροφή σ' αυτό το επίπεδο στο συγκεκριμένο σημείο του άρθρου μας πρέπει να θεωρηθεί ως βήμα τακτικής, με στόχο να δείξει ότι πίσω από τις διάφορες δραστηριότητες και πρακτικές υπάρχουν πολύ περισσότερα από την πολιτισμική τους διάσταση. Έτσι, τα παρακάτω παραδείγματα αφορούν παραγωγικές διαδικασίες και καταναλωτικές πρακτικές και έχουν επιλεγεί για να καταδείξουν ότι το αδιάσπαστο σημασιοδότησης και πρακτικής ισχύει τόσο για δραστηριότητες που έχουν συμβατικά χαρακτηριστεί «παραγωγικές», όσο και για αυτές που θεωρούνται κυρίως ως περιπτώσεις κατανάλωσης.⁸

8. Σ' αυτό το σημείο έχει σημασία να επισημάνουμε την τάση στα πρώτα στάδια της ευρωπαϊκής συζήτησης περί οικονομίας - κουλτούρας να εντοπίζονται σημασιοδοτήσεις αποκλειστικά στην έρευνα για την κατανάλωση. Η εξέταση παραδειγμάτων που προέρχονται από παραγωγικές δραστηριότητες έχει το επιπλέον πλεονέκτημα ότι αμφισβητεί κάθε τέτοια αντίληψη.

Μια από τις κύριες περιοχές εμπειρικής έρευνας που διαπλέκει την οικονομία με την κουλτούρα με τον τρόπο που και εδώ επιδιώκουμε είναι η πρόσφατη, σε μεγάλο βαθμό διεπιστημονική, δουλειά για τα ψώνια και την κατανάλωση. Με τη συμμετοχή ανθρωπολόγων αλλά και ανθρωπογεωγράφων, οι μελέτες αυτές βλέπουν τα ψώνια ως βασική οικονομική δραστηριότητα που περιλαμβάνει την ανταλλαγή αγαθών και τη μεταφορά των προϊόντων από τις αλυσίδες παραγωγής/διανομής στα δίκτυα κατανάλωσης. Την ίδια στιγμή όμως βλέπει τα ψώνια και ως κοινωνική συναλλαγή (που περιλαμβάνει, για παράδειγμα, αλληλεπιδράσεις και συμπεριφορές πωλητών και πελατών) και ως μια δραστηριότητα από την οποία προκύπτουν σημασιοδοτήσεις ενώ είναι και η ίδια παράγωγο σημασιοδοτήσεων — δηλαδή ως ένα σύνολο πρακτικών που είναι επίσης εγγενώς πολιτισμικές.

Ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της προσέγγισης αυτής αποτελεί ο τόμος των Miller et al. (1998), *Shopping, Place and Identity* (βλ. επίσης Miller 1998). Παρατηρώντας τι ακριβώς κάνουν οι αγοραστές (την υλική διάσταση της πράξης της αγοράς), τι αντιλαμβάνονται ως ψώνια και πώς μιλούν γι' αυτό (τις σημασιοδοτήσεις που χρησιμοποιούν για να σχηματοποιήσουν τις πρακτικές τους και που, με τη σειρά τους, αναπαράγονται μέσα από την πράξη), το βιβλίο περιλαμβάνει πολλές περιπτώσεις όπου σημασιοδότηση και πρακτική ενοποιούνται στα πλαίσια της διαδικασίας ανταλλαγής αγαθών. Σε ένα παράδειγμα, σε ένα από τα κεφάλαια του βιβλίου αυτού, οι συγγραφείς εξετάζουν τα διαφορετικά χαρακτηριστικά και τις διαφορετικές λογικές πίσω από το Chearpjack (ένα φτηνό και ευχάριστο κατάστημα ευκαιριών, με τα εμπορεύματα σε μεγάλες στοίβες) και το John Lewis (ένα βρετανικό πολυκατάστημα που φέρνει στο νου εικόνες τάξης, ποιότητας και ασφάλειας).

Τα Chearpjack αντιπροσωπεύουν τη συμβολική αντιστροφή των σημασιοδοτήσεων που διαμορφώνουν τα καταστήματα John Lewis: εμπόρευμα άτακτα παρουσιασμένο και απρόβλεπτο, μεγάλη πυκνότητα και χαμηλός φωτισμός, αγορές με ρίσκο, σε αντίθεση με την τακτοποιημένη έκθεση γνωστών και προβλέψιμων αγαθών, την απλοχωριά και τον καλό φωτισμό, τη σίγουρη ποιότητα. Οι Miller et al. (1998) υποστηρίζουν ότι και τα δύο συστήματα σημασιοδοτήσεων συνδυάζονται προκειμένου να δημιουργηθεί απόλαυση και στους δύο αυτούς αντίθετους χώρους λιανικής πώλησης, μια άποψη που γίνεται αποδεκτή και στις μελέτες για τις πωλήσεις μεταχειρισμένων και τα φιλανθρωπικά καταστήματα, στα οποία η απόλαυση έχει πολλά κοινά σημεία με αυτήν του Chearpjack (βλ. π.χ. Gregson & Crewe 1997). Σίγουρα όμως το νόημα αυτών των σημασιοδοτήσεων βρίσκεται πέρα από την απλή διαμόρφωση καταναλωτικών απολαύσεων, όσο σημαντικές και αν είναι αυτές. Βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο το ίδιο το λιανικό κεφάλαιο χρησιμοποιεί και παράγει σημασιοδοτήσεις για να δημιουργήσει ένα χώρο επιτυγχούς ανταλλαγής αγαθών.⁹

Ένα από τα καλύτερα παραδείγματα αφορά τα ρούχα της δεκαετίας του 1970, η ζήτηση των οποίων αυξήθηκε ταχύτατα κατά τη δεκαετία του 1990 στη Βρετανία, παράλληλα με αντίστοιχες εξελίξεις στο χώρο της μουσικής και της νυχτερινής διασκέδασης. Τα καταστήματα ρετρό, πολλά από τα οποία ειδικεύονταν κυρίως στα ρούχα της μόδας του '70, κάνουν όλο και πιο έντονη την παρουσία τους σε «εναλλακτικές» εμπορικές περιοχές. Υπάρχει όμως ένα διαφορετικό κλίμα στους χώρους αυτούς, που έχει να κάνει όχι μόνο με το απρόβλεπτο στυλ των μεταχειρισμένων ειδών, αλλά και με τα συστήματα σημασιοδοτήσεων που διαμορφώνουν την κατανάλωση αυτών των ρούχων. Δύο βασικοί

9. Η περίπτωση του Chearpjack έχει αντιστοιχίες με μελέτες στο χώρο των μεταχειρισμένων ειδών, με ιδιαίτερη έμφαση στις εκπονήσεις (car boot sales), τα μαγαζιά των φιλανθρωπικών οργανώσεων και τα μαγαζιά με είδη ρετρό (Gregson, Brooks & Crewe 2000, 2001, Gregson, Crewe & Longstaff 1997, βλ. επίσης Clarke 2000). Όπως δείχνουν οι έρευνες αυτές, οι διαδικασίες και οι πρακτικές που αφορούν τη διακίνηση μεταχειρισμένων ειδών σχετίζονται τόσο με τη διαμόρφωση όσο και με την επεξεργασία σημασιοδοτήσεων.

κώδικες είναι σε λειτουργία εδώ: ο ένας περιλαμβάνει κέφι, γέλιο, μεταμφίεση, παιχνίδι, απουσία σοβαρότητας — μια καθαρή περίπτωση της συμβολικής ανατροπής που στοιχειοθετεί το καρναβαλικό πνεύμα· ο άλλος είναι σοβαρός στο έπακρο, θεμελιωμένος στην πείρα, τη γνώση και την κινητοποίηση της ειρωνείας. Τα διαφορετικά αυτά πλαίσια σημασιοδότησης επηρεάζουν τις μορφές ανταλλαγής μεταχειρισμένων ειδών. Έτσι, για παράδειγμα, οι γνωρίζοντες δεν αγοράζουν είδη ρετρό από οποιοδήποτε κατάστημα τα πουλάει. Θα προτιμήσουν εκείνους τους (άγνωστους) χώρους που τους επιτρέπουν να εξασκούν τη γνώση/πείρα τους και στη συνέχεια να την επιδεικνύουν σε γνωρίζοντα ακροατήρια στα οποία διηγούνται τη διαδικασία αγοράς. Τα (ειδικευμένα) μαγαζιά ειδών ρετρό παραμένουν στη διάθεση αυτών που αγοράζουν με ασφάλεια — αυτών που ενδιαφέρονται για το καρναβαλικό στοιχείο.

Οι έμποροι, από την πλευρά τους, συχνά αναγκάζονται να πουλήσουν πράγματα που για τους ίδιους έχουν αισθητική αξία σε ανθρώπους που απλώς θέλουν να κάνουν πλάκα και να γελοιοποιήσουν τα ίδια αυτά αντικείμενα. Μερικές φορές η δύναμη του χρήματος υπερισχύει — αλλά όχι πάντα. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι έμποροι δίνουν μεγαλύτερη αξία στον αισθητικό παράγοντα παρά στον εμπορικό, ακριβώς επειδή το κυρίαρχο πλαίσιο που καθορίζει την άποψή τους γι' αυτό το είδος λιανικής πώλησης είναι ότι πρόκειται για έναν εναλλακτικό τρόπο ζωής. Η ανταλλαγή εδώ δεν είναι μια απλή χρηματική συναλλαγή. Είναι μάλλον μια δραστηριότητα που ταυτόχρονα συνεπάγεται την επεξεργασία σημασιοδοτήσεων. Οι σημασιοδοτήσεις αυτές — ιδίως η υλική τους έκφραση — έχουν αποφασιστική σημασία για τη συγκρότηση των υποκειμένων αγοράς και πώλησης: ποια/ος ψωνίζει και αγοράζει πού, και ποια/ος πουλά σε ποια/ον.

Κοιτάζοντας λοιπόν το υπάρχον εμπειρικό υλικό στο πεδίο της κατανάλωσης, βλέπουμε ότι μεγάλο μέρος του συνθέτει την οικονομία και την κουλτούρα με τον τρόπο που περιγράψαμε στην τρίτη ενότητα του άρθρου. Πολύ πιο περιορισμένο είναι το έργο που εξετάζει τους ίδιους συσχετισμούς στα πλαίσια παραγωγικών δραστηριοτήτων και πρακτικών. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η πλούσια έρευνα της Marianne Lien για τον κλάδο κατασκευής κατεψυγμένης πίτσας στη Νορβηγία (Lien 1997). Η Lien, ξεκινώντας από την κεντρική παρατήρηση των ανθρωπολόγων για την παγκοσμιοποίηση, ότι δηλαδή η παγκόσμια εξάπλωση των αγαθών δεν σημαίνει παρόμοια διασπορά σημασιών, εξετάζει πώς δουλεύουν οι διευθυντές παραγωγής με τις παγκόσμιες σημασιοδοτήσεις που συνοδεύουν τη γνώση του μάρκετινγκ και πώς όλα αυτά αντανakλώνται στη διαφοροποίηση των προϊόντων μιας επιχείρησης παραγωγής έτοιμης πίτσας στη Νορβηγία.

Επικεντρώνοντας σε έναν πολύ ευσυνείδητο και φιλόδοξο διευθυντή παραγωγής, μελετάει πώς αυτός προσεγγίζει το πρόβλημα της αύξησης των πωλήσεων στα πλαίσια της νορβηγικής αγοράς πίτσας αλλάζοντας τα συμβολικά γνωρίσματα/σημασιοδοτήσεις των προϊόντων του για να αυξήσει τη διαφοροποίηση μεταξύ κατασκευαστών και επομένως να επιτύχει κατάκτηση των καταναλωτών. Η περίπτωση αυτή αφορά τρία είδη πίτσας — την Pizza Superiorga (πρώτη της αγοράς), την Pizza Romano (μικρότερη και πιο πικάντικη) και την Pan Pizza (ένα προϊόν με χοντρή ζύμη) — που ανταγωνίζονται άμεσα μεταξύ τους. Για να επιτύχει εντονότερη διαφοροποίηση ανάμεσα στα τρία είδη, ο διευθυντής παραγωγής στην έρευνα της Lien (1997) δεν ασχολείται καθόλου με τα υλικά χαρακτηριστικά των προϊόντων. Αντίθετα, δουλεύει με τις συμβολικές

τους σημασίες. Έτσι, η εκδοχή της Pan Pizza αποκτά μια πιο έντονη αμερικανική εικονογραφία: Αστερόεσες, το Αγαλμα της Ελευθερίας, καουμπόηδες σε ροντέο, μουσικούς τζαζ και παίκτες του ράγκμπι — όλα στοιχεία που φέρουν πολύ έντονες αμερικανικές συνδηλώσεις στη νορβηγική λαϊκή κουλτούρα.

Η περίπτωση της Pizza Superiöra αποτελεί παράδειγμα ενός κάπως διαφορετικού χειρισμού των συμβολικών σημασιών. Επαναπροσδιορίζεται ως η πιο δημοφιλής πίτσα της Νορβηγίας, η «πίτσα του λαού» (folkepizzaen i Norge). Η σημασιοδότηση αυτή λειτουργεί με δύο τρόπους: από τη μια μεριά η πίτσα αυτή αποκτά ιδιαιτερότητα ακριβώς επειδή την τρώει όλος ο κόσμος (η ομοιότητα είναι η διαφορά της), ενώ από την άλλη η λέξη «folkepizza» περιέχει τη συνδηλώση ότι η πίτσα αυτή είναι συγχρόνως αποκλειστικά νορβηγική, ένα προϊόν που εναρμονίζεται με, και επαναπροσδιορίζεται από, τις κεντρικές νορβηγικές πολιτισμικές αξίες της ισότητας, της ομοιότητας και της κοινωνικής δημοκρατίας (βλ. επίσης Gullestad 1989). Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, μόνο καθιστώντας τις σημασιοδοτήσεις και διαφοροποιήσεις ξεκάθαρες και προσπαθώντας να τις παγιώσει — και όχι με διάφορα κόλπα με πιπεριές, μανιτάρια και λουκάνικα — μπορεί αυτός ο διευθυντής παραγωγής να πετύχει το στόχο της αύξησης των πωλήσεων.

Αν και διαφέρουν στις εμπειρικές τους εστιάζσεις, ένα κοινό στοιχείο των τριών παραδειγμάτων έρευνας που περιγράψαμε παραπάνω — και ένας από τους λόγους που είναι τόσο κατάλληλα παραδείγματα για τη σύνθεση οικονομίας - κουλτούρας σε επίπεδο επιμέρους περιπτώσεων — είναι ότι μοιράζονται τα επιχειρήματά μας για το αδιάσπαστο σημασιοδότησης και (οικονομικών) δραστηριοτήτων και πρακτικών. Επιπλέον, και τα τρία παραδείγματα προβάλλουν το βασικό μας επιχείρημα περί ταυτόχρονης και αναπόφευκτης δημιουργίας, επεξεργασίας και παγίωσης σημασιοδοτήσεων στα πλαίσια (οικονομικών) πρακτικών. Όπως μπορεί κανείς να δει, η ίδια η παγίωση σημασιοδοτήσεων είναι καθοριστική για την οικονομική επιτυχία/αποτυχία συγκεκριμένων καταστημάτων και προϊόντων. Αντί να προβάλλουν τη διάκριση οικονομίας και κουλτούρας, και τα τρία παραδείγματα έρευνας αποκαλύπτουν το στενό συσχετισμό τους.

Για να δημιουργήσουμε μια αντίθεση, θα περάσουμε τελειώνοντας σε ορισμένα αρκετά διαφορετικά παραδείγματα από τη βιβλιογραφία που αφορά τις παραγωγικές διαδικασίες και πρακτικές. Αν και μεγάλο μέρος των ερευνών αυτών δεν προσεγγίζει το θέμα οικονομία - κουλτούρα με τους τρόπους που υποστηρίζουμε εδώ, πιστεύουμε ότι οι δραστηριότητες που μελετώνται αφορούν τόσο τη δημιουργία και την υλική έκφραση σημασιοδοτήσεων όσο και την παραγωγή συγκεκριμένων αγαθών. Επιπλέον, όπως και με τις περιπτώσεις της κατανάλωσης, το σημείο που θέλουμε να αναδείξουμε με τα παραδείγματα αυτά από την παραγωγή είναι ότι η δημιουργία, επεξεργασία και παγίωση σημασιοδοτήσεων στα πλαίσια των δραστηριοτήτων αυτών είναι μια οργανική πτυχή τους, όχι απλώς μια ένδειξη για το φάσμα σημασιών που ενυπάρχει μέσα τους. Τα δύο παραδείγματα που θα εξετάσουμε εν συντομία αφορούν την εργασία στο σπίτι (φασόν) και τη χαλυβουργία.

Η εργασία στο σπίτι (φασόν) αναφέρεται σε μια ευρεία γκάμα προϊόντων και υπηρεσιών που παράγονται σε τόπους με αρκετά διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης, πολιτικά συστήματα και οικονομικές συνθήκες. Παραδείγματα αποτελούν το ράψιμο ρούχων και παπουτσιών, το καθάρισμα λαχανικών για ψύξη, το πακετάρισμα μικρών αντικειμένων, η παραγωγή εξαρτημάτων αυτο-

κινήτων, η συναρμολόγηση ηλεκτρικών και ηλεκτρονικών συσκευών, η καταχώριση δεδομένων, η επεξεργασία ασφαλιστικών συμβολαίων και (για αυτοαπασχολούμενους) η επαγγελματική τηλε-εργασία. Αφήνοντας κατά μέρος την τελευταία περίπτωση, η ανακάλυψη αυτού του εργασιακού κόσμου και ενός πολυάριθμου εργατικού δυναμικού, που είναι ως επί το πλείστον γυναικείο, αδήλωτο και χαμηλά αμειβόμενο, δημιουργεί πολλά ερωτήματα για την αμειβόμενη και απλήρωτη εργασία, αλλά και για τις κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες η εργασία αυτή πραγματοποιείται, αξιολογείται και ελέγχεται (Huws 1994, Tate 1993, Βαΐου, Στρατηγάκη, Χρονάκη 1989). Ωστόσο δεν έχουμε στόχο εδώ να εξετάσουμε το υλικό που αποδεικνύει την ύπαρξη και τις διαστάσεις αυτής της μορφής εργασίας, ούτε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιείται. Αντίθετα, θα σταθούμε στις σημασιοδοτήσεις που σχετίζονται με αυτό τον τύπο εργασίας, στη σύνδεση των σημασιοδοτήσεων αυτών με την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας και στους τρόπους με τους οποίους οι πρακτικές της εργασίας στο σπίτι αναγκαστικά συνεπάγονται τη δημιουργία, επεξεργασία και παγίωση σημασιοδοτήσεων.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η βασική σημασιοδότηση που χαρακτηρίζει την αντίληψη των φασονιστριών για το φασόν είναι η αμφισημία. Καθώς ταλαντεύονται ανάμεσα στους ρόλους της νοικοκυράς και της εργαζόμενης με αμοιβή, η πλευρά που υπερισχύει δεν είναι ούτε σταθερή ούτε δεδομένη, αλλάζει διαρκώς. Η σύμπτωση χώρου κατοικίας και χώρου εργασίας, σε συνδυασμό με τα ασαφή όρια ανάμεσα στις δύο δραστηριότητες, σημαίνει ότι η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι συχνά σημασιοδοτείται ως προέκταση του νοικοκυριού και της φροντίδας. Καθώς διεξάγεται στα ενδιάμεσα και στον ίδιο χώρο με τις δουλειές του σπιτιού και τη φροντίδα παιδιών και συγγενών, το φασόν σπάνια αποκτά το νόημα της «πραγματικής δουλειάς» (όρος που χρησιμοποιείται σε σχέση με τα ανδρικά πρότυπα). Αυτό έχει τεράστιες συνέπειες σε σχέση με το φύλο και τις ταυτότητες των εργαζομένων. Επιπλέον, διευκολύνει την κατάταξη του φασόν ως γυναικείας δουλειάς, ως δουλειάς που πραγματοποιείται υπό καθεστώς στρες και που συμβάλλει στην αναπαραγωγή των καταμερισμών της εργασίας κατά φύλο.

Οι αμφίσημες σημασιοδοτήσεις δεν είναι απλώς βασικές για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των φασονιστριών, είναι αδιάσπαστο τμήμα του τρόπου με τον οποίο οργανώνεται η παραγωγή στα πλαίσια αυτού του τύπου εργασίας στο σπίτι. Για τις επιχειρήσεις, η αίσθηση αμφιταλάντευσης που έχουν οι φασονίστριες και όλα όσα προκύπτουν από αυτή συμβάλλουν προς το μεγάλο ζητούμενο: την ευελιξία. Έτσι, η αμφιταλάντευση των φασονιστριών έχει αποφασιστική σημασία για την επίτευξη συγκριτικού πλεονεκτήματος. Καθώς η αμφισημία επηρεάζει και τη διαμόρφωση της ταυτότητας των εργαζομένων, αναπαράγει και μια σειρά κοινά αποδεκτών μύθων: ότι οι γυναίκες αυτές εργάζονται άτυπα και όποτε θέλουν, ότι το κάνουν για χαρτζιλίκι, με προσωπική τους επιλογή και τα λοιπά. Κατά συνέπεια, οι φασονίστριες εντάσσονται στην παραγωγική διαδικασία χωρίς να απολαμβάνουν το στάτους, τα προνόμια ή τη συνείδηση του εργαζόμενου. Αυτό βέβαια νομιμοποιεί την ένταξη ή αποπομπή τους από την παραγωγική διαδικασία ανάλογα με τις ανάγκες της επιχείρησης. Οι αμφίσημες σημασιοδοτήσεις ενεργοποιούν την αριθμητική και οργανωτική ευελιξία που επιδιώκεται από τις επιχειρήσεις που οργανώνουν την παραγωγή τους (και) μ' αυτό τον τρόπο. Για να το πούμε πιο αφηρημένα, τα διαφορετικά πλαίσια σημασιοδότησης αποτελούν και τα ίδια μέρος του συστήματος

στήριξης και νομιμοποίησης του συγκεκριμένου τύπου οργάνωσης της παραγωγής που είναι το φασόν.

Το παράδειγμα του φασόν αναδεικνύει ξεκάθαρα τη σύνθεση οικονομίας - κοινότητας που προσπαθούμε να πετύχουμε. Είναι πιο δύσκολο να επεκτείνουμε το επιχείρημά μας σε παραδείγματα που προέρχονται από το χώρο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως καρδιά της βαριάς βιομηχανίας. Η βιβλιογραφία για τον τομέα αυτό δεν ασχολείται με το ζήτημα της σημασιοδότησης, ή — αν ασχολείται — βλέπει τη σημασιοδότηση ως απλή αντανάκλαση των αλλαγών στην οργάνωση της παραγωγής. Όμως μια συγκριτική μελέτη Δανών και Σουηδών εργαζομένων στη χαλυβουργία, που ερευνά το νόημα των σημασιοδοτήσεων και την υλική τους έκφραση στην παραγωγική διαδικασία, δείχνει ότι αυτό δεν ισχύει αναγκαστικά (Sørensen & Vogelius 1991). Η έρευνα αυτή εξετάζει την εφαρμογή ιδεών ευέλικτης παραγωγής σε τρία διαφορετικά χαλυβουργεία στη Σουηδία και τη Δανία και, χρησιμοποιώντας συνεντεύξεις σε βάθος, ερευνά τις ερμηνείες και τις αντιδράσεις των εργαζομένων στις αλλαγές των εργασιακών δεδομένων. Η μελέτη φέρνει στο φως μεγάλη ποικιλία σημασιοδοτήσεων, ανάλογα με το περιβάλλον αλλά και από άτομο σε άτομο, αντί να εντοπίζει γενικευμένα στερεότυπα.

Ένα πλαίσιο ερμηνείας προκύπτει από τη διαφορά ανάμεσα σε συμβατικές και αυτοστοχαστικές λογικές για τη δουλειά και τη συμπεριφορά στο χώρο εργασίας. Από τη μια μεριά, το πλαίσιο αυτό ενεργοποιεί συμβατικά πρότυπα, όπως επαγγελματική αξιοπρέπεια, φροντίδα για τα μηχανήματα και το προϊόν, και ηθικές συμβάσεις που ορίζουν τη συμπεριφορά στο χώρο εργασίας, όπως εμπιστοσύνη και αλληλεγγύη. Από την άλλη μεριά, περιλαμβάνει και αυτοστοχαστικές τάσεις και μια ανοιχτή στάση απέναντι στην αλλαγή, εν μέρει σε σχέση με την εργασία αλλά και σε σχέση με τη συμβατότητα της δουλειάς με άλλες πτυχές της ζωής, όπως η οικογένεια, οι ψυχαγωγικές δραστηριότητες κ.ο.κ. Ένα άλλο πλαίσιο αφορά τις κανονιστικές αξίες για τις ευέλικτες εργασιακές πρακτικές και τις νέες αντιλήψεις περί παραγωγής. Μερικοί εργαζόμενοι βλέπουν τις μεταβολές αυτές ως θετικές από ορισμένες απόψεις· βλέπουν θετικά τον τρόπο με τον οποίο οι αλλαγές φέρνουν μαζί τους και νέες ειδικεύσεις, νέα καθήκοντα και/ή αυξημένη ευθύνη. Άλλοι τις αντιμετωπίζουν, αν όχι με σκεπτικισμό, τουλάχιστον με κάποια αντίσταση. Η αντίδραση αυτή συχνά είναι θεμελιωμένη σε αξίες που σχετίζονται με προηγούμενες εργασιακές πρακτικές. Οι νέες πρακτικές θεωρούνται εξελίξεις που δεν πρέπει να λαμβάνουν χώρα εις βάρος των αξιών της ισονομίας και της ισότητας (στους μισθούς και τις εργασιακές σχέσεις).

Όπως δείχνει η μελέτη αυτή, οι ίδιες οι αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία της χαλυβουργίας γίνονται αντιληπτές από τους εργαζόμενους στη χαλυβουργία μέσα από πλαίσια σημασιοδότησης που έχουν διαμορφωθεί και παγιωθεί από συγκεκριμένους τρόπους οργάνωσης της διαδικασίας αυτής. Επιπλέον, οι αλλαγές αυτές αναγκαστικά συνεπάγονται τη διαπραγμάτευση και τη μεταβολή των πλαισίων αυτών. Όπως και στην περίπτωση του φασόν, βλέπουμε και εδώ να έρχεται στην επιφάνεια μια αμφισημία — όμως μια αμφισημία με πολύ διαφορετικό περιεχόμενο. Καθώς αναπτύσσεται γύρω από τις νέες ευέλικτες εργασιακές πρακτικές, η αμφισημία αυτή εν μέρει συμφωνεί και εν μέρει αντιφάσκει με τις φιλοδοξίες της οργάνωσης της παραγωγής. Το παράδειγμα αυτό, όπως και τα προηγούμενα, δείχνει πώς οι σημασιοδοτήσεις είναι αδιαχώριστες από τις πρακτικές και πώς η ενότητα αυτή προκύπτει μέσα από

τις πρακτικές, μέσα από διαπραγμάτευση και όχι με απλό και μονοδιάστατο τρόπο. Ωστόσο και η μελέτη αυτή δεν προχωρά στην εξέταση των επιπτώσεων που έχουν αυτές οι αμφισημίες στην ίδια την οργάνωση της παραγωγής.

5. Συμπερασματικά σχόλια

Ο προβληματισμός μας στο άρθρο αυτό είχε κατά βάση δύο όψεις: αφενός να αναδείξει ορισμένους από τους τρόπους με τους οποίους το επικοινωνιακό πλαίσιο — στην περίπτωση μας το ευρωπαϊκό επιστημονικό δίκτυο μελέτης των μεταβολών του αστικού και περιφερειακού χώρου — επηρεάζει το πώς συζητείται το ζήτημα οικονομίας - κουλτούρας και αφετέρου να προτείνει μερικά σημεία, κατά τη γνώμη μας αποφασιστικής σημασίας, για την πρόοδο της ευρύτερης, θεωρητικής συζήτησης για τη σχέση οικονομίας - κουλτούρας. Υποστηρίξαμε ότι το στοιχείο που ξεχωρίζει στο χώρο αυτόν είναι το κατηγορηματικό αίτημα για συνάρθρωση της οικονομίας και της κουλτούρας από τη μια πλευρά, και η διαρκής θεωρητική προτεραιότητα που δίνεται στην πολιτική οικονομία από την άλλη. Η ευρωπαϊκή συζήτηση περί οικονομίας - κουλτούρας έχει παγιδευτεί σε μια αναπαραγωγή των αντιθέσεων ανάμεσα σε προσεγγίσεις που, με την έμφαση που δίνουν στην κουλτούρα, περιθωριοποιούν ή αγνοούν το οικονομικό στοιχείο, και προσεγγίσεις που προσθέτουν στις αναλύσεις τους μια πολύ υποβαθμισμένη εκδοχή της «κουλτούρας», η οποία θεωρείται εκτός της οικονομίας.

Για να προχωρήσει η θεωρητική συζήτηση λοιπόν επιβάλλεται μια ριζοσπαστική απόσχιση από την αναπαραγωγή τέτοιων αντιθέσεων και μια έμφαση στη διερεύνηση τρόπων με τους οποίους η οικονομία και η κουλτούρα θα μπορούσαν να έρθουν στο ίδιο θεωρητικό επίπεδο. Όπως υποστηρίξαμε στην τρίτη ενότητα, ωστόσο, πολύ λίγα έχουν γραφτεί που να επιχειρούν πράγματι κάτι τέτοιο. Στη συνέχεια, στην ίδια ενότητα, εντοπίσαμε ορισμένες ελάχιστες συνθήκες για την επίτευξη της σύνθεσης που βασίζονται στην απόδοση ίσης σημασίας στην οικονομία και στην κουλτούρα ως έννοιες: να αναγνωριστεί η σπουδαιότητα των σημασιοδοτήσεων και να θεωρηθούν η σημασιοδότηση και η κοινωνική πρακτική αδιάσπαστες εννοιολογικά. Στην τέταρτη ενότητα διερευνήσαμε με αρκετή λεπτομέρεια το πώς θα έμοιαζε μια τέτοια προσέγγιση σε επίπεδο επιμέρους περιπτώσεων, εστιάζοντας σε συγκεκριμένα αγαθά, παραγωγικές δραστηριότητες και πρακτικές ανταλλαγής και κατανάλωσης. Τέλος, ως συμπέρασμα, επισημαίνουμε παρακάτω κάποια θέματα για μελλοντική συζήτηση, θέματα που για άλλη μια φορά προβάλλουν τη σημασία του πλαισίου μέσα στο οποίο πραγματοποιείται η συζήτηση. Το πρώτο θέμα αφορά το χώρο, το δεύτερο την πολιτική.

Η ενασχόληση με το χώρο εδώ και καιρό είναι ψηλά στις προτεραιότητες του ευρωπαϊκού επιστημονικού δικτύου μελέτης των μεταβολών του αστικού και περιφερειακού χώρου, ιδίως όσον αφορά ερμηνείες της άνισης ανάπτυξης σε διάφορες κλίμακες, από το παγκόσμιο μέχρι το τοπικό. Επομένως, δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ο χώρος είναι ένα από τα θέματα που έρχονται στο προσκήνιο της συζήτησης περί οικονομίας - κουλτούρας — πράγμα που, ειρήσθω εν παρόδω, δεν έχει τόσο κεντρικό ρόλο στην αντίστοιχη αγγλόφωνη βιβλιογραφία (αν και βλ. Crang 1996). Ίσως το πιο έντονο τέτοιο παράδειγμα είναι η άποψη ότι το θέμα οικονομία - κουλτούρα

μπορεί να διερευνηθεί με επιτυχία μέσα από μια προσέγγιση με σημείο εκκίνησης το χώρο (Le Galès 1999, Shields 1999). Οι αναλύσεις που ξεκινούν από το χώρο (υποστηρίζεται ότι) συνθέτουν τις πρακτικές διαμόρφωσης σημασίας, νοημάτων και ταυτότητας με αυτές της εργασίας και των υλικών συνθηκών της ζωής. Ισχυρισμοί αυτού του είδους αντιλαμβάνονται το χώρο με την έννοια του περιβάλλοντος, ως λίγο-πολύ οριοθετημένες ζώνες που αποτελούν τον συγκεκριμένο τοπικό/περιφερειακό περίγυρο μέσα στον οποίο λαμβάνει χώρα η οικονομική δραστηριότητα.

Αυτού του είδους οι αναγνώσεις, αν και κυριαρχούν στους συγκεκριμένους επιστημονικούς κύκλους, δεν είναι οι μόνες που περιέχουν προσεγγίσεις του χώρου και της χωρικότητας. Μια άλλη ανάγνωση αναφέρεται στην έννοια των μεταμοντέρνων αστικών χώρων ως χώρων κουλτούρας, και μια τρίτη στις διαδικασίες ενσωμάτωσης ή μη (οικονομικών) δραστηριοτήτων στο χώρο. Στην τέταρτη ενότητα, μέσα από τα παραδείγματα που συζητήσαμε, είδαμε κάποιες ακόμα αναγνώσεις, που εντοπίζονται αντίστοιχα στην οργάνωση της παραγωγής στο χώρο (φασόν), στις φαντασιακές γεωγραφίες (νορβηγική πίτσα) και στις αναπαραστάσεις και υλικές διαστάσεις του χώρου (στοκατζίδικα και μαγαζιά ρετρό). Ενδεικτικές του πλούτου και της ποικιλίας της σύγχρονης συζήτησης γύρω από την έννοια του χώρου, οι αναγνώσεις αυτές αναδεικνύουν μια (κάθε άλλο παρά εξαντλητική) γκάμα τρόπων για να εντάξει κανείς το χώρο στην επιχειρηματολογία περί οικονομίας - κουλτούρας. Πρόκειται για αναγνώσεις που δεν αντιμετωπίζουν το χώρο και τη χωρικότητα ως ενότητες εκ των προτέρων οριοθετημένες, αλλά ως μέρος μιας διαδικασίας συνδιαμόρφωσης, μαζί με και μέσα από τις κοινωνικές πρακτικές. Από αυτή την άποψη είναι (πιο) κατάλληλες για την ανάλυση της παραγωγής του χώρου σε διάφορα επίπεδα.

Τέλος, είναι ανάγκη να υπογραμμίσουμε ότι η συνάρθρωση οικονομίας και κουλτούρας δεν έχει μόνο θεωρητική σημασία. Δεν μας παρέχει απλώς μια καλύτερη αντίληψη του κοινωνικού κόσμου σε επίπεδο εννοιών· έχει και καθοριστική πολιτική σημασία. Κατά παράδοξο τρόπο ο διαχωρισμός οικονομίας και κουλτούρας, ή η επικράτηση της μίας πάνω στην άλλη, έχει ανοίξει ένα χάσμα μεταξύ τους, το οποίο έχει αποδυναμώσει το πολιτικό τους περιεχόμενο. Ο «εξαγνισμός» του οικονομικού στοιχείου στην οικονομική γεωγραφία, ακόμα και στις ριζοσπαστικές ή κριτικές εκδοχές της, και ο σταδιακός περιορισμός του σε ζητήματα παραγωγής άφησε απ' έξω όχι μόνο την κουλτούρα αλλά σημαντικές πτυχές της ίδιας της οικονομίας (κατανάλωση, διανομή, ανταλλαγή, αγορές). Και στην πορεία δεν έγινε αντιληπτό ότι τα στοιχεία αυτά είναι εντελώς βασικά για την κατανόηση πολλών από τις πιο σημαντικές κοινωνικές αλλαγές. Από την άλλη πλευρά, και όπως έχει αποδειχθεί, συμβολές που επικαλούνται την πολιτισμική στροφή συχνά έχουν περιθωριοποιήσει τη σημασία του κοινωνικού και των υλικών παραγόντων για την επίτευξη τουλάχιστον ορισμένων μορφών ριζοσπαστικής πολιτικής αλλαγής. Η συνάρθρωση οικονομίας και κουλτούρας με τους τρόπους που περιγράψαμε επιτρέπει την επιστροφή σε ζητήματα προτύπων και αξιών, ζητήματα που τα θεωρούμε θεμελιώδη για κάθε αναμόρφωση της ριζοσπαστικής πολιτικής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amin, A., Thrift, N. (1994), «Living in the Global», στο Amin, A., Thrift, N. (επιμ.), *Globalization, Institutions and Regional Development in Europe*, Oxford: Oxford University Press, σ. 1-22.
- Aydalot, P., Keeble, D. (επιμ.) (1988), *High Technology, Industry and Innovative Environments: The European Experience*, London: Routledge.
- Βαΐου, Ντ., Στρατηγάκη, Μ., Χρονάκη, Ζ. (1989), «Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία», *Σύγχρονα Θέματα*, 45: 47-53.
- Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ. (1997) *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα: Εξάντας.
- Bellini, N. (1996), «Regional Economic Policies and the Non-linearity of History», *European Planning Studies*, 4: 63-73.
- Buciek, K. (1995), *Arbejde er guld værd – er guld et arbejdet værd?*, Forskningsrapport No. 109, Department of Geography, Roskilde University.
- Bærenholdt, J. O. (1991), *Bygdeliv*, Forskningsrapport No. 78, Department of Geography, Roskilde University.
- Castells, M. (1989), *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring and the Urban-Regional Process*, Cambridge, Mass.: Basil Blackwell.
- Clarke, A. (2000), «Mother Swapping: The Trafficking of Nearly New Children's Wear», στο Jackson, P., et al. (επιμ.), *Commercial Cultures*, Oxford: Berg.
- Cook, I., Crang, P. (1996), «The World on a Plate: Culinary Culture, Displacement and Geographical Knowledges», *Journal of Material Culture*, 1: 131-154.
- Crang, P. (1994), «It's Showtime: On the Workplace Geographies of Display in a Restaurant in South-east England», *Environment and Planning D: Society and Space*, 12: 219-246.
- Crang, P. (1997), «Introduction: Cultural Turns and the (Re)Constitution of Economic Geography», στο Lee, R., Wills, J. (επιμ.), *Geographies of Economies*, London: Arnold, σ. 3-15.
- Dicken, P. (1990), «Seducing Foreign Investors: The Competitive Bidding Strategies of Local and Regional Agencies in the U.K.», στο Hebbert, M., Hansen, J. C. (επιμ.), *Unfamiliar Territory*, Aldershot: Avebury.
- du Gay, P. (1996), *Consumption, Identity and Work*, London: Sage.
- Friedman, J. (1994), *Cultural Identity and Global Process*, London: Sage.
- Garofoli, G. (1983), *Industrializzazione diffusa in Lombardia*, Milano: F. Angeli.
- Garofoli, G. (1991), «Local Networks, Innovation and Policy in Italian Industrial Districts», στο Bergman, E., Maier, G., Tödling, F. (επιμ.), *Regions Reconsidered: Economic Networks, Innovation and Local Development in Industrialized Countries*, London: Cassel.
- Glennie, P. D., Thrift, N. (1992), «Modernity, Urbanism and Modern Consumption», *Environment and Planning D: Society and Space*, 10: 423-443.
- Granovetter, M. (1985), «Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness», *American Journal of Sociology*, 91: 481-510.
- Gregson, N., Crewe, L., Longstaff, B. (1997), «Excluded Spaces of Regulation: Car Boot Sales as an Enterprise Culture out of Control?», *Environment and Planning A*, 29: 1717-1737.
- Gregson, N., Crewe, L. (1997), «The Bargain, the Knowledge and the Spectacle: Making Sense of Consumption in the Space of the Car Boot Sale», *Environment and Planning D: Society and Space*, 15: 87-112.
- Gregson, N., Brooks, K., Crew, L. (2000), «Narratives of Consumption and the Body in the Space of the Charity/Shop», στο Jackson, P., et al. (επιμ.) *Commercial Cultures*, Oxford: Berg, σ. 101-122.
- Gregson, N., Brooks, K., Crew, L. (2001), «Born Again? Rethinking '70s Revivalism through the Reappropriation of '70s Clothing», *Fashion Theory*, 5: 3-28.
- Gregson, N., Simonsen, K., Vaiou, D. (1999), «The Meaning of Work: Some Arguments for the Importance of Culture in the Formulations of Work in Europe», *European Urban and Regional Studies*, 6: 197-215.
- Gullestad, M. (1989), «Small Facts and Large Issues: The Anthropology of Contemporary Scandinavian Society», *Annual Review of Anthropology*, 18: 71-93.
- Habermas, J. (1987), *Theory and Communicative Action*, τόμ. Β': Lifeworld and System: A Critique of Functional Reason, Cambridge: Polity.
- Haldrup, M. (1999), *Postsocialistiske understremme*, PhD thesis, Department of Geography, Roskilde University.
- Harvey, D. (1989), *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Basil Blackwell.
- Hoigard, C., Finstad, L. (1992), *Backstreets: Prostitution, Money and Love*. Cambridge: Polity Press.
- Hudson, R. (1994), «Institutional Change, Cultural Transformation, and Economic Regeneration: Myths and Realities about Europe's Old Industrial Areas», στο Amin, A., Thrift, N. (επιμ.), *Globalization, Institutions and Regional Development in Europe*, Oxford: Oxford University Press, σ. 196-216.
- Hudson, R. (1996), «The Learning Economy, the Learning Firm and the Learning Region: A Sympathetic Critique to the Limits to Learning», *Proceedings, Seminars of the Aegean - Milos*

- International Seminar on «Space, Inequality and Difference. From “Radical” to “Cultural” Formulations?», Αθήνα/Θεσσαλονίκη, σ. 237-252.
- Huws, U. (1994), *Key Results from a National Survey of Homeworkers*, National Group on Homeworking, Report No. 2.
- Jackson, P. (1991), «Mapping Meanings: A Cultural Critique of Locality Studies», *Environment and Planning A*, 23: 215-228.
- Lash, S., Urry, J. (1994), *Economies of Signs and Space*, London: Sage.
- Le Galès, P. (1999), «Political Economy and Culture», *European Urban and Regional Studies*, 6: 293-302.
- Lien, M. (1997), *Marketing and Modernity*, Oxford: Berg.
- Maskell, P., Malmberg, A. (1998), *The Competitiveness of Firms and Regions: «Ubiquitification» and the Importance of Localised Learning*, Paper presented at the 2nd EURS Conference on «Culture, Space and Place in Contemporary Europe», University of Durham, 17-20 September.
- McDowell, L. (1998), *Capital Cultures*, Cambridge: Polity.
- McDowell, L., Court G. (1994), «Performing Work: Bodily Representations in Merchant Banking», *Environment and Planning D: Society and Space*, 12: 727-750.
- Miller, D., et al. (1998), *Shopping, Place and Identity*, London: Routledge.
- Miller, D. (1998), *A Theory of Shopping*, Cambridge: Polity.
- Mitchell, T. (1998), «Fixing the Economy», *Cultural Studies*, 12: 82-102.
- Morgan, K. (1995), «The Learning Region: Institutions, Innovation and Regional Renewal», *Papers in Planning Research*, τ. 157, Department of City and Regional Planning, University of Wales, Cardiff.
- Nielsen, E. H. (1998), *Transformation mellem brud og kontinuitet. En analyse af transformationsprocesser i Tjekket*, Forskningsrapport No. 118, Department of Geography, Roskilde University.
- Oinas, P. (1998), *Competitive Advantage and the Regional Culture. Reconstituting Saxenian's Narrative*, paper presented at the 2nd EURS Conference on «Culture, Space and Place in Contemporary Europe», University of Durham, 17-20 September.
- Paci, M. (1982), *La struttura sociale italiana*, Bologna: Il Mulino.
- Paci, M. (1992), *Il mutamento della struttura sociale in Italia*, Bologna: Il Mulino.
- Pugliese, E. (1993), *Sociologia della disoccupazione*, Bologna: Il Mulino.
- Ray, L., Sayer, A. (επιμ.) (1999), *Culture and Economy after the Cultural Turn*, London: Sage.
- Rees, G., Thomas, M. (1989), *From Coalminers to Entrepreneurs? A Case Study in the Sociology of Reindustrialisation*, paper presented to the British Sociological Association Annual Conference, Plymouth.
- Sayer, A. (1997), «The Dialectic of Culture and Economy», στο Lee, R., Wills, J. (επιμ.), *Geographies of Economies*, London: Arnold, σ. 16-26.
- Sayer, A. (1999), «On not Reducing the Systemworld to the Lifeworld», *European Urban and Regional Studies*, 6: 319-322.
- Saxenian, A. L. (1994), *Regional Advantage. Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Shields, R. (1999), «Culture and the Economy of Cities», *European Urban and Regional Studies*, 6: 303-311.
- Simonsen, K. (1999), «Overcoming the Economy/Culture Division», *European Urban and Regional Studies*, 6: 312-314.
- Soja, E. (1995), «Postmodern Urbanization: The Six Restructurings of Los Angeles», στο Watson, S., Gibson, K. (επιμ.), *Postmodern Cities and Spaces*, Oxford: Basil Blackwell.
- Sorkin, M. (επιμ.) (1992), *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*, New York: Noonday Press.
- Sørensen, O. B., Vogelius, P. (1991), *Arbejdets transformation og livsformers forandring*, τόμ. 1-3, Copenhagen: Department of Geography.
- Tate, J. (1993), *Homeworking in the E.U.*, Report to the DG V, V/1713/93-EN, Brussels: Commission of the EC.
- Tödling, F. (1994), «The Uneven Landscape of Innovation Poles: Local Embeddedness and Global Networks», στο Amin, A., Thrift, N. (επιμ.), *Globalization, Institutions and Regional Development in Europe*, Oxford: Oxford University Press, σ. 68-90.
- Tomlinson, J. (1999), «Locating Culture», *European Urban and Regional Studies*, 6: 316-319.
- Vaiou, D. (1999), «Whose Culture and Economy in What Europe?», *European Urban and Regional Studies*, 6: 314-316.
- Watson, S., Gibson, K. (επιμ.) (1995), *Postmodern Cities and Spaces*, Oxford: Basil Blackwell.
- Weber, M. (1968), *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*, New York: Bedminster Press.
- Williams, R. (1983), *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, Glasgow: Fontana.
- Ybarra, J. A. (επιμ.) (1998), *Economía sumergida: el estado della cuestión en España*, Murcia: Iniciativas de Futuro.
- Zelizer, V. A. (1994), *The Social Meaning of Money*, New York: Basic Books.
- Zukin, S. (1997), *The Cultures of Cities*, Cambridge, Mass.: Basil Blackwell.